

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: «Azərbaycan tarixi»

FAKÜLTƏ: Əyani

MÜHAZİRƏ

MÖVZU: №7 «AZƏRBAYCAN XIV ƏSRİN SONU – XV ƏSRDƏ»

Vaxt-2 saat

Tərtib etdilər: «İctimai elmlər»
kafedrasının baş
müəllimi, polis baş leytenantı

Rəşad Qasimov

«İctimai elmlər»
kafedrasının müəllimi,
polis kapitanı

Rəhim Məcnunov

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.
Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2016-cı il

BAKİ 2016

MÖVZU № 7: «AZƏRBAYCAN XIV ƏSRİN SONU – XV ƏSRDƏ»**PLAN****GİRİŞ**

- 1. XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət.**
- 2. Qaraqoyunlu dövləti.**
- 3. Ağqoyunlu dövləti. XV əsrdə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi quruluşu**

NƏTİCƏ:**Ə D Ə B İ Y Y A T:**

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik, I cild. Bakı, 1994. səh. 348-391
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik, Bakı, 1996. səh. 300-332
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, Bakı, 1998, III cild. səh. 76-168
4. İsmayıl Məmmədov. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2005. səh. 166-201
5. Bakıxanov A. Gülüstani - İrəm. Bakı, 1990.
6. Mahmudov Y. Öyrənilməmiş səhifələr. Bakı, 1973.
7. Mahmudov Y. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri (XV əsrin ikinci yarısı) Bakı, 1986
8. Onullahi S. XIII - XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, 1982.
9. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı, 2000
10. İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər. Bakı, 1960

GİRİŞ

XIV əsrin ortalarında Hülakülər dövləti daxili böhran nəticəsində dağılmağa başladı. Qızıl Orda xanları bundan faydalanaraq Azərbaycana şimaldan basqın etdilər. Ara müharibələrinin nəticəsində Kürdən cənubda yerləşən Azərbaycan əraziləri Cəlairilər dövlətinin tərkibinə daxil oldu. Beləliklə, XIV əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan öz inkişafının yeni dövrünə qədəm qoymuş oldu.

Vahid dövlətin olmaması, xüsusilə feodal çəkişmələri nəticəsində zəifləmiş Azərbaycan XIV əsrin sonlarında iki qüdrətli fəhəhin - Teymurun və Toxtamışın qüvvələri arasında müharibə meydanına çevrildi.

Xalqımıza böyük itkilər və dağıntılar gətirən bu yürüşlərin iqtisadi və mədəni yüksəliş prosesinə mənfi təsirini öyrənməklə yanaşı, eyni zamanda xalqımızın yadelli işğalçılara qarşı mübarizə tarixini öyrənmək baxımından da olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Xüsusilə, XIV əsrin sonundan etibarən siyasi səhnəyə çıxmış Qaraqoyunlu ulusunun mənşəyini, bu ulusun Azərbaycan tarixində tutduğu yeri müəyyənləşdirmək baxımından da mövzu böyük aktualıq daşıyır.

XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Qaraqoyunlu dövlətinin təmsalında milli dövlətçiliyin bərpa edilməsi, habelə onun genişlənərək imperiyaya çevrilməsi prosesinin öyrənilməsi həmin dövrdə Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərqdə mövcud olan beynəlxalq münasibətlər sistemində tutduğu yeri müəyyənləşdirmək baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır.

XIV əsrin sonundan Şirvanşahlar dövlətinin yenidən qüvvətlənməsi, Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi I İbrahimin ölkə ərazisini vahid dövlətdə birləşdirmək cəhdlərinin uğursuzluğa düşər olmasının səbəblərinin araşdırılması mühüm məsələlərdən biridir.

XV əsrin əvvəllərində müstəqil Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması Azərbaycanın siyasi inkişafında yeni bir dövrün əsasını qoydu. Tarixi Azərbaycan ərazilərindən başqa bir sıra qonşu ölkələri də əhatə edən bu dövlət imperiya səciyyəsi daşıyırdı. Lakin natural təsərrüfatın və feodal özbaşınalığının mövcudluğu şəraitində uzun müddət davam gətirməyən Qaraqoyunlu dövləti dağıldı və Ağqoyunlu dövləti ilə əvəz edildi.

Demək olar ki, keçmiş Qaraqoyunlu dövlətinin bütün ərazilərini əhatə edən Ağqoyunlu dövlətinin yaranması və fəaliyyəti Azərbaycanın həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni həyatında müəyyən uğurlarla müşayiə edilmişdir.

Ağqoyunluların hakimiyyəti dövrü Azərbaycanın nəinki Yaxın və Orta Şərfin, həm də Avropanın beynəlxalq münasibətlərində mühüm rol oynadığı dövr hesab edilir. Bu dövrdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan-Avropa siyasi əlaqələrinin qurulması mövzunun aktuallığını xeyli dərəcədə artırır. Azərbaycan-Avropa siyasi əlaqələrinin mahiyyətinin öyrənilməsi Azərbaycanın dövrün beynəlxalq münasibətlərində oynadığı rolu müəyyən etmək baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır.

XV əsrdə Azərbaycanda siyasi pərakəndəliyin mövcud olması iqtisadiyyatın və mədəniyyətin zəif inkişafını şərtləndirsə də Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hakimiyyətləri dövründə ticarət, sənətkarlıq, ədəbiyyat, memarlıq və s. sahələr xeyli inkişaf etmişdi.

XV əsrdə Azərbaycanın siyasi quruluşunun, ölkədə mövcud olmuş sosial-iqtisadi münasibətlərin və mədəni inkişaf səviyyəsinin araşdırılması mövzunu öyrənərkən qarşımıza qoyduğumuz əsas vəzifələrdən biridir.

Sual 1. XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət.

Azərbaycan Cəlairilərin hakimiyyəti altında. Cəlairilər hələ XIII əsrin ortalarında Hülakü xanın Yaxın Şərqi ölkələrinə yürüşündə iştirak etmiş, Cənubi Qafqaza gəlmişdilər. Onların nümayəndələri Hülakülər dövlətinin hərbi və inzibati idarələrində xidmət etmişlər. Şeyx Həsən Cəlairi XIV əsrin birinci rübündə Rumda hakim idi. O, 1336-cı ildə Oyrat qəbiləsindən olan Əmir Əli Padşaha və onun taxta çıxardığı Musa xana qalib gələrək, Hülakü Məhəmməd xanı Rumda padşah elan etdi və bir müddətdən sonra Təbrizə daxil oldu. O, Azərbaycanı və İraqı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi.

1338-ci ildə Şeyx Həsən Cəlairi daha qorxulu rəqiblə - Şeyx Həsən Çobani ilə qarşılaşmalı oldu. Həmin ilin iyul ayının 17-də Çobanilərlə vuruşmada məğlub olmuş Şeyx Həsən Cəlairi Sultaniyyənin hakimi kimi tanındı. O, bir müddətdən sonra Xorasan əmirləri ilə ittifaq bağladı, Toqa Teymur xanı padşah elan etdi və Çobanilərə qarşı mübarizəni gücləndirdi. Şeyx Həsən Cəlairi 1339-cu ildə Bağdada çəkilərək Toqa Teymuru hakimiyyətdən məhrum etdi, onun əvəzinə Keyxatu xanın nəslindən olan Cahan Teymuru hakimiyyətə gətirdi. 1340-cı ildə Şeyx Həsən Cahan Teymuru taxtdan saldı, özünü padşah elan etdi və beləliklə, Bağdadda Cəlairilər dövlətinin əsası qoyuldu.

Azərbaycan ərazisi Şeyx Həsən Cəlairinin ölümündən sonra, 1359-cu ildə onun oğlu Şeyx Üveys tərəfindən Cəlairilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

Şeyx Üveys dövründə Azərbaycanın təsərrüfat və mədəni həyatında nəzərəcarpacaq canlanma baş verdi. Suvarma kanalları çəkildi, memarlıq abidələri inşa olundu, kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün müəyyən şərait yaradıldı. Lakin ölkədə vaxtaşırı olaraq üsyanlar baş verir, qiyamlar qalxırdı. 1364-cü ildə Şirvanşah Kavus Cəlairilər dövlətinə qarşı çıxdı və müstəqillik uğrunda mübarizəyə başladı. Bu dövrdə Cəlairilər dövlətinin digər hissəsində - Bağdadda da qiyam baş verdi və buna görə Şeyx Üveys Şirvana səfərini təxirə saldı. O, Bağdada getdi və qiyamı yatırdı.

Şeyx Üveysin Bağdadda olmasından istifadə edən Şirvanşah Kavus iki dəfə Qarabağa gəldi və əhalinin bir hissəsini (Şirvanın işçi qüvvəsinə olan ehtiyacını ödəmək məqsədilə Şirvana köçürdü. Cəlairi qoşunu Bayram bəyin başçılığı ilə 1367-ci ildə Şirvana daxil oldu və 3 ay ərzində Şirvanda qaldı. Kavus ölkənin vəziyyətini nəzərə alıb Cəlairilərlə danışıqlara başladı. Bayram bəy Şirvanı ələ keçirdi və Kavusu sultanın hüzuruna apardı. Lakin 3 aylıq həbsdən sonra Şeyx Üveys onu yenidən Şirvana hakim təyin etdi.

Şeyx Üveysin ölümündən sonra hakimiyyət onun oğlu Sultan Hüseyinə (1374-1382) qismət oldu. Cəlairilər dövlətinin daxilində feodal özbaşınalığı gücləndi. Şirazda Şah Şüca, Diyarbəkirdə Qaraqoyunlu Qara Məhəmməd Cəlairilərin hakimiyyətini qəbul etmədilər. Şah Şüca 1376-cı ildə Cəlairi qoşununu məğlubiyyətə uğratdı və Təbrizə daxil oldu. Təbriz şəhəri 4 ay müddətində onun

əlində qaldı. Lakin Şah Şüca vaxtının çox hissəsini eyş-işrətə sərf etdi, dövlət işləri ilə məşğul olmadı. O, 1377-ci ildə Azərbaycana qayıtmış Sultan Hüseyinə qarşı dura bilmədi və Şiraza döndü.

Lakin buna baxmayaraq, Cəlairilər dövləti ərazisində feodal müharibələri kəsilmədi.

Azərbaycanı tutmaq niyyətlərindən əl çəkməyən Şiraz hakimi Şah Şüca 1381-ci ildə yenidən Təbrizə tərəf irəlilədi. Lakin o, tezliklə Şiraza qayıtmalı oldu.

Vəziyyəti sabitləşdirmək, getdikcə artan dövlət xərclərini ödəmək üçün Sultan Hüseyin əhalinin üzərinə vergilər qoydu və varlılardan böyük məbləğdə pul aldı. Vilayət hakimləri, dövlət məmurları və vergi toplayanlar lazımi dövlət nəzarətinin olmaması üzündən əhalini hər vasitə ilə talamağa başladılar. Bu hal xalq kütlələri arasında narazılığın artmasına səbəb oldu.

Sultan Hüseyinin qardaşı Sultan Əhməd oturaq əhalinin və yerli feodalların narazılığından istifadə edərək hakimiyyətə yiyələnməyə səy göstərdi. O, 1382-ci ildə Muğana və Arrana getdi, tez bir zamanda xeyli qoşun topladı və Təbrizə tərəf irəlilədi. Əhməd qardaşını öldürərək taxtda oturdu və 1410-cu ilə qədər (fasilələrlə) Azərbaycanda hökmranlıq etdi.

Sultan Əhmədin hakimiyyətə gəlməsi dövlətin siyasi və iqtisadi həyatında əhəmiyyətli dəyişiklik əmələ gətirmədi. Feodal müharibələri davam edirdi. Ona qarşı çıxmış qardaşlarının qiyamını yatıran sultan Əhməd Cəlairilər dövlətinin bütün ərazisi 1384-cü ildə yenidən öz hakimiyyəti altında birləşdirə bildi.

Mərkəzi Asiyada Teymur imperiyasının yaranması və onun qonşu ölkələrə hücumu, Qızıl Orda xanı Toxtamışın Azərbaycanı ələ keçirmək cəhdləri ölkənin vəziyyətini daha da gərginləşdirdi. Nəticədə Azərbaycanın əsas ərazisi Cəlairilər dövlətinin nüfuz dairəsindən çıxdı və Sultan Əhmədin vaxtaşırı cəhdlərinə baxmayaraq, müxtəlif zamanlarda Teymurilərin, bir sıra yerli feodallarının və Qaraqoyunluların sərəncamında oldu. Cəlairilər də bir neçə dəfə Azərbaycana yürüş edərək, Təbrizdə hakimiyyəti ələ aldılar. Əlincə qalası uzun müddət Cəlairi şahzadələrinin əlində qalsa da, onlar 1386-cı ildən Teymurun ölümünədək (1405) Azərbaycanda öz siyasi qurumlarını bərqərar edə bilmədilər.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Cənubi Qafqaz, Yaxın və Orta Şərqi siyasi vəziyyətində bir sıra mühüm amillər əsaslı rol oynadı. Bunlardan ən başlıcası Azərbaycanın və qonşu ölkələrin Teymurun və Toxtamışın dağıdıcı basqınlarına məruz qalması idi.

XIV əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycandakı siyasi qeyri-sabitlik Əmir Teymurun və Toxtamışın bu ölkəyə hücumu üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Teymur 1385-ci ildə bir sıra qonşu dövlət başçılarına məktub göndərdi və onlardan tabe olmağı tələb etdi. Xorasan hakimi Şahvəli ətraf vilayətlərin hakimlərinə (o cümlədən Azərbaycan hökmdarı Cəlairi sultanı Əhmədə) xəbər göndərərək Teymura qarşı birləşməyi təklif etdi. Lakin o, müsbət cavab almadığı üçün müharibə meydanında tək qaldı və məğlub oldu.

Teymurun Xorasanı tutub Azərbaycana tərəf irəlilədiyini eşidən Sultan Əhməd ona qarşı qoşun göndərdi, lakin Sultaniyyə ətrafındakı vuruşmada məğlubiyyətə uğradı. Sultaniyyə şəhərini almış Teymur Orta Asiyada baş vermiş hadisələrlə əlaqədar Səmərqəndə qayıtdı.

Cəlairilər dövlətinin zəifləməsi, Sultan Əhmədin Bağdadda olması və Teymurun Səmərqəndə qayıtması nəticəsində yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edən Qızıl Orda xanı Toxtamış 1385-ci ildə 90 minlik ordu ilə Dərbənddən Şirvana keçərək Azərbaycana soxuldu. Təbriz mühasirəyə alındı. Təbrizlilər şəhərin müdafiəsinə qalxdılar. Şəhərdə xəndəklər qazıldı, səngərlər yaradıldı. Toxtamış şəhərin möhkəm müdafiə olduğunu görüb danışıqlar apardı və xərac kimi 250 түmən qızıl pul almaq şərti ilə geri çəkiləcəyinə razılıq verdi. Şəhər əhalisi sülh ümidi ilə silahı yerə qoydu. Təbriz əyanları Toxtamışa veriləcək məbləğin toplanılması ilə məşğul oldular və vəziyyətdən istifadə edən Toxtamış qoşunu şəhərə buraxdı. Əhalini qarət etməyə başladılar. Təbriz əhalisi 8 gün ərzində işğalçıların zülmünə məruz qaldı. Toxtamış şəhərə yaxınlaşmış Sultan Əhmədin qoşununu geri çəkilməyə məcbur etdi. Marağa şəhəri düşmənin əlinə keçdi və qarət olundu. Qızılordalılar iki qismə bölündülər. İşğalçıların bir qismi Mərəndə və Naxçıvana gedib əhalini qarət etdi və şəhərləri dağıtdı, digər hissələr isə Əhər istiqamətində irəlilədi. Hər iki dəstə Qarabağda birləşdi və onlar şimala çəkildilər. Toxtamış Azərbaycandan geri qayıdarkən 200 minə qədər adamı əsir apardı.

Toxtamışın ardınca Azərbaycan 1386-cı ilin baharında yenidən İrana və Cənubi Qafqaza yürüş etmiş Teymurun hücumuna məruz qaldı. Teymurun bu yürüşü tarixdə üçillik yürüş kimi tanınır. O, ilk növbədə, bir sıra əmirlərini Sultaniyyəyə göndərdi. Onlar burada yerli hakim olan Adillə birləşdilər və Təbrizə gəldilər. Sultan Əhmədin Təbrizdəki əmirlərinin bir qismi Əlincə qalasına, bir qismi isə Bağdada çəkildi. Təbriz Adilin ixtiyarına keçdi. Sultan Əhmədin Təbrizə göndərdiyi qoşun yenidən məğlub olub geri qayıtdı.

Az sonra Adil Teymuru qarşılamaq üçün Həmədana gedərkən Sultan Əhməd bir daha Təbrizə tərəf irəlilədi. O, Marağa vilayətinə daxil olduqda Adilin əmirləri Təbrizi tərk edib geri çəkildilər. Adillə birləşmiş Teymur Ucana çatdıqda Sultan Əhməd düşməne qarşı müqavimət göstərmək iqtidarında olmadığı üçün Təbrizdən çıxıb Naxçıvana getdi və düşərgəsini tərk edərək oradan Bağdada çəkildi. Təbrizə daxil olmuş Teymur bir müddətdən sonra Naxçıvana getdi və orada, Əlincə qalasının ətəklərində birgünlük vuruşmadan sonra Qarabağa qışlamağa gəldi. Teymur Qarabağda olduğu zaman Şirvanşah İbrahim qiymətli hədiyyələrlə onun yanına gedib öz itaətini bildirərək onunla ittifaq bağladı. XIV əsrin son rübündə Cənubi Qafqazda baş vermiş hadisələr (ilk növbədə Teymurun və şirvanşah I İbrahimin fəaliyyəti) nəticəsində Azərbaycanın şimal-qərb sahələri genişləndi. Tarixçi Şərəfəddin Əli Yəzdinin məlumatına görə, bu dövrdə Azərbaycan ilə Gürcüstan arasındakı sərhəd Debed (Tebeder) çayı boyunca keçirdi.

1387-ci ildə Teymur Toxtamışın Buxara və Səmərqənd üzərinə hücumu ilə əlaqədar Azərbaycanı tərk etməli oldu. O, burada öz şahzadələrindən və yerli əyanlardan ibarət canişinlərini qoydu. Təbriz şəhəri Miranşahın başçılığı ilə Əmir Məhəmməd Dəvati və Qara Bəstama, Sultaniyyə Əxi İrənşaha, Marağa Şahəliyə, Pişkin Əmir Şəbli və Hacı Əhmədə tapşırıldı. Lakin tezliklə Teymurun canişinləri arasında çəkişmələr başlandı. Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almağa çalışan bir sıra yerli feodal qrupları da mübarizəyə qalxaraq, həm Teymurilərlə, həm də öz aralarında toqquşurdular. Sultan Əhmədin Təbrizdə hakimiyyətini bərqərar etməyə çalışan əmirlər, Mahmud Xalxalının idarə etdiyi feodal qrupu, Qara Yusifin başçılığı ilə Qaraqoyunlular, Marağa hakimi Yedigər Şahın dəstələri və hakimiyyətdə möhkəmlənməyə can atan Teymuri əmirləri bu çəkişmələrin başlıca iştirakçıları idi.

1387-ci ildə Təbriz hakimlərindən olan Qara Bəstam və Pişkin hakimi Əmir Şəbli ittifaqa girərək Məhəmməd Dəvatinin üzərinə hücum etdilər, onu məğlubiyyətə uğradaraq Təbrizin idarəsini öz əllərinə aldılar. 1388-ci ilin fevralında Əlincə qalasının kutvalı Xacə Cövhər Cəlairi əmiri Altunun başçılığı ilə Təbrizə qoşun göndərdi. Şəbli Mərənddə onlara qarşı çıxdı, lakin məğlub oldu. O, əvvəlcə Təbrizdə, sonra isə Marağada əhalini qarət etdi.

Təbrizdə Şəblinin naibi Əmir Dövlətyar hökmranlıq edirdi. Vəziyyətdən istifadə edən Məhəmməd Dəvati Qaraqoyunlu Qara Məhəmmədi şəhəri tutmağa çağırırdı. Həmin ilin may ayının 25-də Qaraqoyunlu qoşunu Təbrizə çatdı, şəhərdə olan Şahəlini həbs edib Şəblinin ardınca getdi. Onlar Həştruddakı vuruşmada qələbə çaldılar. Şəbli öldürüldü. Lakin Qaraqoyunlularla Ağqoyunlular arasında vuruşma başlandığı üçün Qara Məhəmmədin dəstəsi Təbrizdən çıxmalı oldu. Onlar şəhəri Qara Bəstama və Əmir Caliqə tapşırtdılar. Tezliklə Qaraqoyunlu əmirləri də şəhəri tərk etdilər və Təbriz Şeyx Adilin sərəncamına keçdi. O, Əlincə qalasının kurvalı Cövhəri Təbrizə dəvət etdi. Cövhərin Təbrizi tutub Arrana qoşun göndərməsindən narazı qalmış Xalxal hakimi Mahmud ona qarşı qoşun yeritdi və Təbrizə yürüş edib şəhəri ələ keçirdi. Təbriz 5 ay müddətində Mahmud Xalxalının başçılıq etdiyi əmirlər qrupunun (Şeyx Hacı, Satılmış, Məlik Nizaməddin, Xalıq və b.) ixtiyarında oldu. Bundan sonra isə şəhər Əlincə qalasından Altunun hücumuna məruz qaldı. Altun Mahmud Xalxalının bir neçə əmirini tutub Əlincə qalasına göndərdi, özü isə Təbrizə daxil oldu. Lakin 1391-ci ildə Mahmud Xalxali yenidən Sultaniyyədən Təbrizə yürüş etdi, Altun ilə qanlı vuruşmalar apardı və qalib gələrək Təbrizdə hakimiyyəti ələ aldı. O, 6 aydan sonra Əmir Məlik Nizaməddini şəhərdə qoyub Xalxala qayıtdı. Vəziyyətdən istifadə edən Qara Yusif Xoydan Təbrizə gəldi, şəhəri tutdu və bir neçə gündən sonra əmirlərini burada qoyub geri qayıtdı. Az sonra Əmir Altun bir daha Əlincə qalasından Təbrizə hücum etdi, şəhəri ələ keçirdi. O da öz nümayəndələrini şəhərdə qoyub geriye - Əlincəyə qayıtdı. Bu vaxt Mahmud Xalxali Təbrizə yürüş edərək, Altun ilə 12 günlük vuruşmadan sonra qələbə çaldı və şəhərə daxil oldu. Lakin o, bu dəfə də Təbrizdə möhkəmlənə bilmədi. 1392-ci ildə Aladağ yaylağından Təbrizə

irəliləyən Qara Yusif şəhəri tutdu, Mahmud Xalxala çəkildi. Təbriz bir neçə gündən sonra Əmir Bəstam və onun müttəfiqlərinin (qardaşı Mənsur və Xalığın) əlinə keçdi. Qara Yusif şəhərdən çıxmalı oldu.

Bu zaman Marağada da feodal çəkişmələri gedirdi. Ruyendej qalasında Əmir Məhəmməd Dəvatini həbsə almış Yadigarşah Marağada hökmranlığa başladı və bir neçə gündən sonra Təbrizə yürüş etdi. Lakin şəhəri tutmaq ona müyəssər olmadı.

Təbriz Bəstam Cakir və onun müttəfiqlərinin ixtiyarında çox qalmadı. Qara Yusif şəhərə yürüş edib oranı tutdu və bir aya yaxın şəhərdə qaldıqdan sonra Əmir Satılmışı canişin təyin edib şəhərdən çıxdı. Bu xəbəri almış Yadigarşah bir daha Marağadan Təbrizə yürüş etdi. Bir neçə gün əvvəl baş vermiş vuruşmalarda tərəflərdən heç biri qələbə qazana bilmədi. Bu əsnada Teymurun qoşunları Azərbaycan sərhədlərində göründü. Qaraqoyunlular Təbrizi tərk edib öz vilayətlərinə tərəf çəkildilər. Yadigar Şah isə Marağaya getdi. Teymurun qoşunu 1392-ci ildə Təbrizə daxil oldu.

Cəlairi sultanı Əhmədin Azərbaycanda yeganə istinadgahı Əlincə qalası idi. Cəlairilərin xəzinəsi qalada saxlanılırdı. Qala Sultan Əhmədin oğlu Sultan Tahirin başçılığı ilə Əmir Altun və qalabəyi Xacə Cövher tərəfindən müdafiə olunurdu. Burada Cəlairilərin 300-dən artıq əsgəri var idi. Azərbaycana zəbt etmiş Teymur Sultan Əhmədə tabe olmaq barədə məktub yazdı, lakin rədd cavabı aldı. Buna görə də o, Bağdada hücum keçdi, oranı qarət etdikdən sonra geri qayıdıb Əlincəyə qoşun göndərdi. Qalanın müdafiəçiləri mərdliklə döyüşürdülər. Teymur qalanın mühasirəsini daha da gücləndirdi və bütün giriş yollarını nəzarət altına aldı. Əmir Teymur Gürcüstana yürüş etdi, oranı viran qoydu və 1393-cü ildə Şəki vilayətinə soxuldu. Şəki hakimi Seydi Əli düşməne müqavimət göstərə bilmədiyi üçün qaçdı. Teymur buradan Muğana qayıtdı və Mahmudabadda qışladı. 1395-ci ilin baharında Teymur Dərbəndi keçərək Qızıl Orda üzərinə hücum etdi. Şirvanşah İbrahim və Marağa hakimi Əmir Yadigarın iştirak etdiyi bu yürüşdən 1396-cı ilin baharında qələbə ilə qayıtmış Teymur şimal sərhədlərinin qorunması məqsədilə Dərbəndin müdafiə istehkamlarını daha da möhkəmləndirdi. Şirvanşah İbrahim Şirvanın hakimi kimi tanındı və o da şimal sərhəddinin müdafiəsi ilə məşğul oldu.

Əlincə qalası istisna olunmaqla, bütün Azərbaycana zəbt etmiş Teymur oğlu Miranşahı Dərbənddən Bağdada, Həmədandan Ruma qədər olan böyük bir əraziyə hakim təyin etdi və Səmərqəndə qayıdaraq Hindistan səfərinə getdi.

Teymur Hindistan səfərində olarkən Azərbaycanın, eləcə də Cənubi Qafqazın bir çox yerli feodalları müstəqillik uğrunda mübarizə apararaq Teymurilərə itaət etməkdən boyun qaçırdılar. Əlincə qalasının müdafiəçiləri ilə birləşmiş Şəki və Gürcüstan hakimləri Teymurilərlə vuruşdular və hətta bir çox hallarda onlara qalib gəldilər.

Miranşahın yeritdiyi mənfur siyasət bir çox feodalların və xalq kütlələrinin narazılığına səbəb olurdu. Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda baş verən

hadisələrdən xəbərdar olmuş və Miranşahın vəziyyəti nizamlamaqda acizliyini hiss etmiş Teymur Hindistan səfərindən qayıtdıqdan sonra (1399-cu ilin sentyabr ayında) Azərbaycana yürüş etdi. Bu yürüş tarixdə "Yeddiillik müharibə" adlanır.

Azərbaycana gəlmiş Teymur Qarabağdan Gürcüstana getdi və Kür çayının sahillərində məskən saldı. Bu zaman Cənubi Qafqazın bir sıra vilayət hakimləri onun hüzuruna gedib itaət edəcəklərini bildirdilər. Həmin hakimlərlə Teymur arasındakı münasibətlərin yaxşılaşdırılmasında Şirvanşah İbrahimin böyük rolu oldu. Seydi Əli öldüyü üçün Şəki vilayətinə hakimlik edən oğlu Seydi Əhməd, həmçinin gürcü çarı Georgi Şirvanşah İbrahimin vasitəçiliyi ilə Teymurun yanına gedib, onunla ittifaqa girdilər.

Teymurun bu yürüşü zamanı uzun müddət cəsərlə müdafiə olunan Əlincə qalası da tabe edildi. Qalada baş vermiş feodal çəkişmələri onun süqutu üçün əsas səbəb oldu.

Teymur bir müddətdən sonra Səmərqəndə qayıtdı və 1405-ci ildə vəfat etdi. Azərbaycan bu dövrdə Miranşahın oğlu Mirzə Ömər in ixtiyarında, Şirvan isə İbrahimin hakimiyyəti altında idi.

Teymurun ölümündən sonra onun imperiyası daxilində çəkişmələr başlandı və "Teymur vəliəhdliyi" uğrunda feodal müharibələri şiddətləndi. İmperiyanın mərkəzində baş vermiş hadisələr ətraf vilayətlərə də təsir göstərdi. Azərbaycan hakimi Mirzə Ömər Teymurun ölüm xəbərini alan kimi öz adına xütbə oxutdurdu və sikkə zərb etdirməklə imperiyanın təsirindən çıxmağa səy göstərdi. İmperiyanın bir çox ərazilərində azadlıq hərəkatı genişləndi. Vəziyyətdən istifadə edən Şirvanşah İbrahim tabeçilikdən imtina etdi, tam müstəqillik qazandı. Teymurilər Şirvanın müstəqilliyini tanımalı oldular.

Şirvanşahlar dövləti XIV əsrin ikinci yarısı – XV əsrin əvvəllərində. Şirvan vilayəti əsrlər boyu Şirvanşahlar tərəfindən idarə olunurdu. XIII əsrin əvvəllərində Şirvan dövlətini Şirvanşah Gərşasb idarə edirdi. Onun dövründə monqol qoşunları Cəbə və Subutayın başçılığı ilə Şirvana soxuldu. Monqollar Şamaxını ələ keçirdilər və dağıtdılar.

1225-ci ildə Şirvanşah Gərşasbın oğlu Fəribürz atasına qarşı çıxdı, onu hakimiyyətdən məhrum etdi və ölkədən qovdu. Gərşasb gürcü feodallarından yardım alaraq Şirvan üzərinə yeridi, lakin məğlubiyyətə uğradı. Fəribürzün hakimiyyəti ordu və xalq tərəfindən müdafiə olundu. O, Şirvanı XIII əsrin ortalarına kimi (1244) idarə etdi. Fəribürzün hakimiyyəti dövründə Azərbaycana yürüş etmiş Xarəzmşah Cəlaləddin onunla sazişə girdi. Cəlaləddinlə bağlanmış müqaviləyə əsasən Şirvanşahlar xərac ödəməli oldular. Lakin Şirvanşahlar 1227-ci ildə Cəlaləddinə vergi verməkdən də imtina etdilər və monqolların ikinci yürüşünə kimi müstəqil fəaliyyət göstərdilər.

1231-ci ildə Cormağunun başçılığı ilə Azərbaycana ikinci dəfə gəlmiş monqollar Şirvanı da zəbt etdilər. Şirvanşahlar monqolların hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur oldular və tədricən asılı vəziyyətə düşdülər. XIII əsrin 50-ci illərində Şirvanşah II Axsitan dövləti idarə etməyə başladı.

XIV əsrin birinci yarısında Şirvanı Keyqubad və Kavus idarə etmişlər. Şirvanşahın istiqlal mübarizəsi XIV əsrin 40-cı illərinə doğru Şirvanın müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə Şirvanın hökmdarı Keyqubadın oğlu Kavus idi. O, feodal müharibələrində fəal iştirak etdi və Şirvanın müstəqilliyinə nail oldu. 1338-ci ildə (Azərbaycanda Çobani feodal qrupu ağalığa başladığı vaxt) şirvanşah Kavus Çobanilərə tabe olmadı və Şirvanı müstəqil surətdə idarə etdi. 1345-ci ildə Çobani Məlik Əşrəf Qarabağda şirvanşah Kavusla danışıqlar apararkən onu məhv etmək və Şirvanı ələ keçirmək qərarına gəldi. Kavus bundan xəbər tutdu və Şirvana qayıtdı. Şirvanşahlarla Çobanilərin münasibətləri daha da kəskinləşdi. Məlik Əşrəf 1347-ci ildə Şirvana yürüş etdi. Vəziyyətdən xəbər tutan şirvanşah Kavus Kür çayının sahilinə qoşun yeritdi və Çobaniləri geri çəkilməyə məcbur etdi. Tərəflər arasında sülh danışıqları oldu və Əşrəf Təbrizə qayıtdı. Lakin 1348-ci ilin axırlarında o, Qarabağa gəldi və yenidən Şirvana hücum etdi. Kavus və atası Keyqubad Çobanilərə müqavimət göstərə bilməyərək qalalarda möhkəmləndilər. Şirvanşah Kavus Çobanilərin ağalığını qəbul etməli oldu. Lakin şirvanşahlar Çobanilərə qarşı mübarizəni davam etdirdilər və bu məqsədlə şimal qonşuları olan Qızıl Orda xanı ilə əlaqəyə girdilər. Qızıl Orda xanı Canı bəy 1357-ci ildə Şirvan ərazisini maneəsiz keçərək Təbrizə daxil oldu. Şirvanşah Kavus da Canı bəylə Təbrizə gəldi və Çobani əmiri Əşrəfin öldürülməsində yaxından iştirak etdi. Kavus Arran feodallarına hərbi yardım göstərdi və oğlu Novdarı qoşunla Arrana göndərdi. Novdar Arran feodalları ilə birləşib Çobanilərə qarşı vuruşmağa başladı. Lakin Çobani əmiri Əxicuq Arranı və Qarabağı öz tabeliyinə ala bildi, Kavus isə Şirvana qayıtdı.

Şirvanşahlar Azərbaycan vilayətləri Cəlairilər dövləti tərəfindən istila edildikdən sonra da müstəqillik uğrunda mübarizə apardılar. 1364-cü ildə şirvanşah Kavus Cəlairilərə qarşı üsyan qaldırdı. Cəlairi sultanı Şeyx Üveysin 1367-ci ildə Bağdada səfərindən fürsət kimi faydalanan Kavus bu müddət ərzində iki dəfə Təbrizə yürüş etdi, Arranı və Cənubi Azərbaycanı onların hakimiyyətindən azad etməyə cəhd göstərdi. Lakin Şeyx Üveys Azərbaycanı qayıtdığı vaxt Kavus Şirvana dönməyə məcbur oldu. Şeyx Üveysin Şirvana hücumu zamanı Cəlairilərə müqavimət göstərə bilməyən Kavus qalalarda möhkəmləndi. Cəlairilər 3 ay ərzində Şirvanda qalib əhalini qarət etdilər. Cəlairi əmiri Bayram bəy Kavusu Üveysin yanına gətirdi. Kavus 3 ay həbsdə qaldıqdan sonra Üveys onu yenidən Şirvana hakim təyin etdi.

Kavusun ölümündən (1372) sonra onun oğlu Huşəng Şirvanı idarə etməyə başladı. O, Cəlairi hökmdarının etibarını qazandı və Sultan Əhmədlə ona qarşı çıxmış Bayazidin arasında münasibətlərin nizama salınmasına nail oldu.

1382-ci ildə Şirvanşah Huşəng öldürüldü. Hakimiyyətə Şeyx İbrahim gəldi (1382-1417). Onun hakimiyyəti dövründə Şərq ölkələrində siyasi vəziyyət kəskinləşdi. Teymurun işğalçı yürüşləri ilə əlaqədar olaraq Cəlairilər dövləti tədricən tənəzzülə uğradı. XIV əsrin axırlarında Şirvanşahlar şimaldan və cənubdan gözlənilən iki qorxulu təhlükə qarşısında qaldılar. Cənubdan Şərq

ölkələrini (o cümlədən Azərbaycanı) zəbt edib irəliləməkdə olan Teymurun qoşunları, şimaldan isə Qızıl Orda xanı Toxtamışın həmlələri Şirvanın daxili və xarici vəziyyətinin gərginləşməsinə səbəb oldu.

1385-ci ildə Qızıl Orda xanı Toxtamış 90 minlik ordu ilə Şirvana daxil oldu və əhalini qarət edərək, Azərbaycanın cənub ərazisinə soxuldu. Bir müddətdən sonra qızılordalılar Şirvan ərazisini viran edərək geri qayıtdılar. Bu yürüş zamanı şirvanşah İbrahim qiymətli hədiyyələrlə Teymurun yanına Qarabağa getdi və onunla ittifaq bağladı. Teymurla aparılmış danışıqlar nəticəsində o, Şirvanın hakimi kimi tanındı, şimal sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi və mühafizəsi İbrahimə tapşırıldı. Şirvanşahlarla bağlanmış ittifaq Teymur tərəfindən də yüksək qiymətləndirildi. Teymur İbrahimin simasında Toxtamışa qarşı mübarizədə sadıq müttəfiqini görürdü. İbrahim Teymurla yaranmış əlaqələrdən istifadə etdi, Şirvanı iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən qüvvətləndirə bildi. Şirvanşah İbrahim Azərbaycanın yerli feodallarının - Marağa, Şəki hakimlərinin Teymurla danışıqlar aparmasında mühüm rol oynadı. Teymur 1399-cü ildə üçüncü dəfə Azərbaycana gəldikdə Şeyx İbrahim Cənubi Qafqazın Miranşaha qarşı üsyan qaldırmış yerli feodallarının (o cümlədən Şəki vilayətinin hakimi Seydi Əhməd) Teymur ilə ittifaq bağlamasına nail oldu və beləliklə, Azərbaycan ərazisinin bu hissəsini də işğaldan xilas etdi. Teymurun ölümündən (1405) sonra onun imperiyası daxilində mübarizə gücləndi və bu siyasi qurum tezliklə parçalandı. Vəziyyətin dəyişdiyini anlayan şirvanşah İbrahim Teymurilərlə münasibətdə yeni xətt qəbul etdi.

Şirvanşah I İbrahimin birləşdirmə siyasəti. XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Teymuri hakimiyyəti altından çıxması və birləşməsi üçün çox əlverişli şərait yaranmışdı. O zaman beynəlxalq mübarizələr meydanında Azərbaycan üçün təhlükə yarada biləcək qüvvə yox idi. Teymurun vəfatından sonra (1405) onun işğalçı siyasəti nəticəsində yaranan Teymurilər dövləti tezliklə dağılmağa başladı. Müxtəlif ölkələrdə hökmranlıq edən Teymuri şahzadələri arasındakı ixtilaf nəticəsində bir sıra əyalətlər bu xanədanın təsir dairəsi altından çıxmış, müstəqillik qazanmışdı. Teymurilər arasındakı feodal hərəmərcliyi davam edirdi. Bu vəziyyət Azərbaycanda da hökm sürməkdə idi. Hələ atası Teymurun sağlığında Azərbaycandakı hakimiyyətindən (Qarabağ və Muğan istisna olmaq şərti ilə) kənar edilmiş Miranşah atasının ölüm xəbərini eşidən kimi bir sıra əyalətlərdə hökmranlıq edən doğma oğlu Mirzə Ömərə qarşı müharibəyə başladı. Bu işdə marağı olan Mirzə Əbubəkr də kiçik qardaşının əleyhinə atası Miranşahla birləşdi. Bu çekişmələr və döyüşlər nəticəsində Teymurilərin Azərbaycandakı hakimiyyəti zəifləməyə başladı. Ölkədə xalq kütlələri arasında xarici əsarətdən azad olmaq meylləri qüvvətləndi. Təbriz, Marağa və Qarabağda hərəcanlar artdı. Müxtəlif əyalətlərin birləşməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

Azərbaycanın, eləcə də Şirvanın müstəqilliyini qorumaq və yadellilərin iştirakı olmadan hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmək üçün I İbrahim ciddi fəaliyyətə başladı. O, Bərdə yaxınlığında Teymuri dövlətinin səlahiyyətli

nümayəndələri ilə sülh sazişi bağlamış və bu sazişdə Şirvanın daxilən müstəqil olduğu qeyd edilmişdi.

I İbrahim tezliklə Şəki, Dərbənd, Qəbələ şəhərlərində də (Qarabağ düzənliyinə qədər) öz nüfuzunu möhkəmləndirmiş, müttəfiqi olan Seydi Əlinin oğlu Seydi Əhməd Şəki hakimi etmişdi.

I İbrahim feodal təbəqələrinin mənafeyini güdmək və bütün Azərbaycanda müstəqil hakim olmaq niyyəti ilə ölkəni dağıntılardan xilas etməyə cəhd göstərdi. O, yaranmış şəraiti nəzərə alaraq müxtəlif siyasi qrupların vəziyyətindən bacarıqla istifadə etdi, çoxdan nəzərdə tutduğu məqsədin - Araz çayının cənubunda yerləşən torpaqların Şirvan ətrafında birləşdirilməsi planının həyata keçirilməsi üçün qətiyyətlə fəaliyyətə başladı.

Bəzi feodallar və şəhər əyanları da öz mənafeləri baxımından I İbrahimin bu planını müdafiə etdilər. Təbriz tacirləri də onu öz hakimləri kimi görmək istəyirdilər. Çünki I İbrahim ticarət və sənətkarlığı inkişaf etdirməyə çalışırdı. Azərbaycan torpaqlarının vahid siyasi qurumda olması isə ticarətin genişlənməsinə labüd imkan və şərait yaratmalı idi.

I İbrahim özünün birləşdirmə siyasətini həyata keçirmək üçün gürcü çarı II Konstantin, Şəki əyalətinin hakimi Seydi Əhməd, Gəncə hakimi Yarəhməd Qaramanlı və Ərdəbil hakimi Bistam Cakirlə ittifaq bağladı. Onların birləşmiş qoşunu Kür çayı sahilində toplandı. O zaman Təbriz hakimi olan Ömər Şirvanşahı qabaqlamaq məqsədilə hücumu keçdi. Bir həftə davam edən döyüşlər həlledici nəticə vermədi. Mirzə Ömər Kür sahilinə getməsi xəbərini eşidən Miranşah və oğlu Əbubəkr Təbriz üzərinə hücumu keçdilər. Təbriz əhalisi onlara müqavimət göstərərək üsyana qalxdı. Üsyançılar kömək üçün I İbrahimə müraciət etdilər. Bu isə Şirvanşaha sərhədi keçmək üçün əlverişli imkan yaratdı.

1406-cı ilin may ayında Şirvanşahın döyüşçüləri maneəsiz Təbrizə daxil oldular. Təbrizin I İbrahimin əlinə keçməsi Azərbaycan torpaqlarının vahid hakimiyyət altında birləşməsi demək idi. Bütün Azərbaycanın Şirvana birləşdirilməsi I İbrahimin böyük diplomatik qələbəsi olsa da, bu birləşmə Azərbaycanın bir sıra güclü qonşularının mənafeyi ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Çünki Azərbaycanın siyasi cəhətdən dağınıq və bir-biri ilə heç bir əlaqə saxlamayan əyalətlər şəklində olması işğalçı qonşuların xeyrinə idi. Azərbaycanın vahidliyi isə onu qarətçi hücumlardan qoruyardı.

Mənbələrdən məlum olur ki, I İbrahimin Azərbaycanın cənub vilayətlərinə təyin etdiyi məmurlar ədalətlə hərəkət edirdilər. Lakin I İbrahimin birləşdirmə siyasəti uğursuzluqla nəticələndi. Sultan Əhməd Cəlairi və Qara Yusif Qaraqoyunlunun qoşunlu Təbriz üzərinə hücumu keçdilər. Şirvanşah öz yaxın adamları ilə məsləhətləşdikdən sonra belə qərara gəldi ki, Arazın şimal sahilinə qayıtmaq zəruridir. Bu qərarın məqsədi tamamilə aydın idi: Məlumdur ki, o zaman I İbrahimin yaxşı silahlanmış döyüşçüləri Azərbaycanın feodal əyanlarından ibarət idi və onlarda "vətən" məfhumu yalnız yaşadığın ərazi ilə məhdudlaşdı. I İbrahimə kömək edən başqa tayfa əmirləri də

Azərbaycanın birləşməsində maraqlı deyildilər və daha qüvvətli sərkərdələrə xidmət etmək meylini onları xəyanətə vadar edirdi.

1406-cı ilin iyulunda Şirvandan gələn döyüşçülər Təbrizi tərk etdilər və beləliklə, Azərbaycanı birləşdirmək uğrunda I İbrahimin etdiyi ilk cəhd uğursuz oldu. İkinci cəhd isə 1410-cü ildə edildi. Həmin ilin birinci yarısında Azərbaycanın cənub ərazilərində Sultan Əhməd Cəlairinin rəsmi hökmdar olmasına baxmayaraq, Qara Yusifin də xüsusi nüfuzu və təsiri var idi. Qara Yusifin iştirakı olmadan Azərbaycanda hakim olmaq meylinə düşən Sultan Əhməd Qara Yusifin Ağqoyunlu köçəri qəbilələrinin başçısı Qara Osmanla döyüşə getməsindən istifadə etdi və Təbrizə qoşun yeritdi. O, eyni zamanda şirvanşahdan kömək göstərməsini xahiş etdi. I İbrahim oğlu Kəyumərsin başçılığı altında Təbrizə qoşun yolladı.

Qara Yusifin Şirvana da hücum edəcəyini başa düşən I İbrahim Təbrizə qoşun göndərməklə həm Cəlairilərlə müttəfiq olar, həm də Azərbaycanda qalıb öz mövqeyini möhkəmləndirə bilərdi. Lakin hələ Şirvan qoşunu gəlib çatmamış, 1410-cu il avqustun 30-da Şənbi-Qazan yaxınlığında Sultan Əhmədlə Qara Yusif arasında baş verən həlledici döyüşdə Cəlairilər məğlub edildilər. Beləliklə, şirvanşah I İbrahimin Cənubi Azərbaycan vilayətlərini Şirvana birləşdirmək üçün etdiyi ikinci cəhdin də səmərəsi olmadı.

Qara Yusif Şirvanşahın tam müstəqilliyini aradan qaldırmaq və onu özündən asılı vəziyyətə salmaq üçün bir neçə cəhd etdi. Həmin cəhdlər I İbrahim tərəfindən etirazla qarşılandı. Çünki şirvanşah çətinliklə əldə etdiyi istiqlaliyyəti itirmək istəmirdi və ölkəsini müstəqil surətdə idarə etmək əzmində idi. O, eyni zamanda Qara Yusiflə müharibə olacağını labüd hesab edir və özü də buna hazırlaşdı. I İbrahim həmin məqsədlə Şəki hakimi Seydi Əhməd və gürcü çarı II Konstantinlə dostluq əlaqələrini davam etdirirdi.

Qara Yusif və I İbrahimin hərbi hazırlıqları iki il davam etdi. 1412-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Kür çayının sahilində Qaraqoyunlu və Şirvan qoşunları arasında böyük döyüş baş verdi. Qara Yusif tərəfində Qarabağın, Muğanın və Naxçıvan əyalətinin sayca çox olan qoşunları, I İbrahimin tərəfində isə 2 min atlı ilə ona qoşulmuş II Konstantinin məhdud miqdarda aznurları (hərbçiləri) döyüşürdülər. Qüvvələrin qeyri-bərabərliyi nəticəsində şirvanşah I İbrahim, onun oğulları, qardaşları, əmirləri və məşhur sərkərdələri, habelə II Konstantin əsir alındılar. Tezliklə gürcü çarı və 300 aznaur edam edildilər, I İbrahim isə 1413-cü ilin baharında həbsdən azad olundu və Şirvana qayıtdı.

Sual 2. Qaraqoyunlu dövləti.

Qaraqoyunlu ulusu. Qaraqoyunlular qədim oğuz tayfalarından biridir. Qaynaqlar Qaraqoyunlu elinin soykökünün Oğuz xaqanın oğlu Dəniz xanla bağlı olduğuna şəhadət verir. Bu ulusun tərkibinə daxil olan türk boylarının VII əsrdən etibarən Azərbaycanda məskunlaşması heç bir şübhə doğurmur. Kökləri tarixi Türküstan torpaqları ilə bağlanan qaraqoyunlu ulusu XI-XIII əsrlərdən «türkman»

etnonimi ilə adlanmışlar. Bir çox oğuz oymaqlarını birləşdirən bu ulusun tarixində qaraqoyunlularla yanaşı Soqdlu, baharlu, Duharlu, qaramanlı, Alpavut, Cəgirli, Aynili, Hacılı, Ağacəri, Dügərli, Bayramlı ellərinin mühüm xidmətləri olmuşdur. Qaraqoyunlu ulusunda Baharlu və Saadlu boyları xüsusi rol oynamışdılar. Qaraqoyunlu hökmdarlarının Baharlu nəslinə məxsus olması, XIV-XVII əsrlərdə Göyçə mahalının Çuxur-Səəd adlanması heç də təsadüfi deyildir.

XIII əsrin əvvəllərində monqol işğalları və əsarətinə boyun əyməyən Qaraqoyunluların mühüm bir hissəsi Anadolu, Suriya, İraq istiqamətində miqrasiya etsə də, monqol ağalığı zəiflədikdən sonra yenidən Azərbaycana qayıtmışdılar. Hazırda Azərbaycanın, İranın, Suriyanın, İraqın və Türkiyənin bir çox bölgələrində Qaraqoyunlularla bağlı çoxlu sayda yer adları qalmaqdadır.

Qaraqoyunluların Azərbaycanın siyasi tarixi səhnəsinə çıxması XIV əsrin II yarısına təsadüf edir. Bu dövrdə Van gölü ətrafında və Ərçisidə kompakt şəkildə yaşayan Baharlu oymağına Bayram Xoca Cəlairi hökmdarı Sultan Üveysin sarayında nüfuz sahiblərindən biri olmuşdu. Onun oğlu Qara Məhəmməd Sultan Əhmədlə qohumluq əlaqəsi yaradaraq mərkəzi Van şəhəri olan Qaraqoyunlu bəyliyini yaratmışdır. Qaynaqların məlumatına görə qara Məhəmməd 1387-ci ildə Çapaqçur savaşında Teymurun qoşunlarını məğlub etdikdən sonra 1388-ci ildə müvəqqəti olaraq Təbrizi ələ keçirmiş və bu hadisədən sonra Qaraqoyunluların Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizəsi başlanmışdır. Qara Məhəmmədin ölümündən sonra Qaraqoyunlu bəyliyində hakimiyyət onun oğlu Qara Yusifin (1389-1420) əlinə keçmişdi. XIV əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində qara Yusif iki dəfə Təbrizi tutsa da Teymurun hücumlarına duruş gətirə bilməmiş və Cəlairi hökmdarı Sultan Əhmədlə birlikdə Osmanlı dövlətinə sığınmışdı. 1402-ci il Ankara savaşından sonra Qara Yusif və Sultan Əhməd Məmlük dövlətinə pənah aparmışdılar.

Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması və genişlənməsi. Teymur Misir sultanı Berqoqdan Qara Yusifin və Sultan Əhmədin həbs olunmasını tələb etdi. Lakin Qaraqoyunlu və cəlairilərin qüvvəsindən teymurilərə qarşı istifadə etmək niyyətində olan Berqoq Teymurun təklifini rədd etdi və onun elçisini öldürdü. Berqoqun ölümündən sonra Misir sultanı olmuş Fərəc Teymurla münasibətləri pozmaq xatirinə müttəfiqləri həbsə aldı.

Tarixçi Xondəmirin yazdığına görə, Qara Yusif və Sultan Əhməd həbsdə olarkən şərtləşmişdilər ki, azadlığa çıxdıqdan sonra Sultan Əhməd Bağdada, Qara Yusif isə Təbrizə yiyələnsin.

1405-ci ildə Teymurun ölümündən sonra həbsdən azad olan Qara Yusif və Sultan Əhməd Misir sərhədlərindən Fərat çayına qədər olan ərazilərdə yerli feodalların həmlələrini dəf edərək, 1406-cı ilin iyununda Bağdadı zəbt etdilər. Təcili Cənubi Azərbaycan istiqamətində hücum keçən müttəfiqlər I İbrahimin Təbrizi tərk etməsi sayəsində şəhəri asanlıqla ələ keçirdilər.

Təbriz əhalisi içərisində Sultan Əhmədin demək olar ki, nüfuzu yox idi. Ona görə də Təbriz Teymuri Əbubəkrin hücumuna məruz qaldığı zaman əhali Əhmədi müdafiə etmədi. Sultan Əhməd Bağdada qaçmalı oldu.

Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanda teymurilərə qarşı dura biləcək yeganə qüvvə qaraqoyunlular idi. Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının başçısı Qara Yusif ilə Əbubəkr ilk dəfə 1406-cı il oktyabrın 14-də Naxçıvanın qərbində, Araz çayının sahilində toqquşdular. Qaraqoyunluların həmləsinə davam gətirməyən Teymurilər qaçmağa üz qoydular. Qara Yusif döyüş meydanından Naxçıvana gəldi. O, burada ikən Təbrizin adlı-sanlı rəislərindən olan Xacə Seyid Məhəmməd Keçəçi Qara Yusifin hüzuruna gəldi, şəhərin Əbubəkr tərəfindən qarət olunduğunu söylədi və onu Təbrizə gəlməyə təşviq etdi. Qara Yusif isə müvəqqəti olaraq şəhəri mühafizə etmək üçün darğa göndərdi və Sultaniyyəyə yürüş etdi. Əbubəkr şəhəri tərk etdi və Reyə qaçdı. Sultaniyyəyə girmiş Qaraqoyunlular şəhəri qarət etdilər, sonra isə əhalini Təbriz, Marağa və Ərdəbilə köçürdülər. Xorasan hakimi olan qardaşı Şahruxdan yardım alan Əbubəkr Azərbaycanı ələ keçirmək üçün yeni təşəbbüs etdi. Bundan xəbər tutan Qara Yusif Təbriz ətrafında yerləşən Şənbi-Qazana gəldi. 1408-ci il aprelin 21-də Təbrizin cənubundakı Sədrud adlı yerdə 20 minlik Qaraqoyunlu qoşunu Teymuriləri darmadağın etdi. Miranşah öldürüldü, Əbubəkr isə qaçmağa müvəffəq oldu.

Qara Yusifin Əbubəkr üzərində ikinci qələbəsinin mühüm tarixi əhəmiyyəti vardır. Bundan sonra Azərbaycanda Teymurilərin ağalığına son qoyuldu, Teymurilər imperiyasının böyük bir hissəsi metropoliyadan ayrılmış və bu ərazidə faktiki olaraq qaraqoyunluların hakimiyyəti yaranmışdı. Bu qələbədən sonra, 1409-cu il payızın başlanğıcında Qara Yusif Təbrizə daxil olmuş, Şəki hakimi Seydi Əhmədə qarşı qoşun göndərmişdi. Lakin Qaraqoyunlu sərkərdələri döyüşə yaxşı hazırlanmış Şəki hakiminin hərbi qüvvələrinə hücumla cəsarət etməmiş və Şirvanın bəzi yerlərini qarətlə kifayətlənərək geri qayıtmışlar. Qara Yusif öz siyasi məqsəd və fəaliyyətini Cənubi Azərbaycanla məhdudlaşdırmırdı. O, lap əvvəldən Azərbaycanın şimal hissəsini də özünə tabe etmək istəyirdi. Şəki və Şirvana göndərilmiş Qaraqoyunlu qoşun dəstələrinin fəaliyyəti buna sübutdur.

1410-cu il avqustun 30-da Təbriz yaxınlığında, Əsəd qəsəbəsi kənarındakı döyüşdə keçmiş müttəfiqi Cəlairi Sultan Əhmədi məğlub etmiş Qara Yusif ona hakimiyyətin yeni sülaləyə keçməsinə qanuniləşdirən sənədlərə qol çəkirdi, Sultan Əhməd Qara Yusifin oğlu Pirbudağı öncədən oğulluğa götürmüşdü. Bu məsələni Sultan Əhmədə xatırladan Qara Yusif Azərbaycanın Pirbudağa verilməsi haqqında yarıq yazdırdı. 1411-ci ildə Qara Yusif Təbrizdə Azərbaycan əyanları və Qaraqoyunlu əmirlərinin məclisində Pirbudağı "sultan" elan etdi, lakin dövlət işlərini bütövlükdə öz əlində saxladı. Beləliklə, Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti yarandı. Azərbaycanın Kürdən cənubdakı ərazisi, Ermənistan, Anadolunun şərq vilayətləri və İraq-i Ərəb bu dövlətin daxilində idi.

Qaraqoyunlu dövlətinin ən güclü düşməni Xorasanda qərar tutmuş Teymuri hökmdarı Şahrux idi. 1419-cu ildə Qara Yusif böyük ticarət əhəmiyyəti olan Sultaniyyə və Qəzvini tutdu. Qaraqoyunluların Şərqə irəliləməsi Şahruxu qəti tədbirlərə əl atmağa sövq etdi. O, 1420-ci ilin yayında 200 minlik qoşunla Azərbaycana tərəf hərəkət etdi. Lakin Qara Yusif də geniş hərbi hazırlıq görmüşdü: atlı qoşunla yanaşı burada ilk dəfə olaraq piyada döyüşçülər (Təbriz vilayətinin oturaq əhalisi, kəndlilər) ordu sıralarına cəlb edilmişdilər. Şahruxun Təbrizə göndərdiyi elçisinin Qara Yusif tərəfindən həbs edilməsi, Qara Yusifin döyüş məqsədilə paytaxtdan çıxması xəbəri Şahruxun ordusunda böyük həyəcan və təlaş doğurmuşdu. Şahrux qüdrətli sərkərdə kimi geniş şöhrət tapmış Qara Yusifdən ehtiyat edirdi.

Qara Yusif yaxşı silahlanmış güclü qoşunu üçün baxış təşkil etmişdi. Teymuri tarixçiləri bu ordunun "günəşin zərrələri və buludun damlaları qədər saysız-hesabsız" olduğunu göstərirlər. Lakin əslində Qara Yusifin qoşununun sayı 50 mindən çox deyildi. Təbrizdən düşmən qarşısına çıxmış Qara Yusif yolda ikən ağır xəstələndi və qəflətən vəfat etdi.

Qara Yusifin ölümü Qaraqoyunlu ordugahında böyük qarışıqlığa və hərəmərcliyə səbəb oldu. Şahzadələrdən heç biri burada deyildi; Şahməhəmməd Bağdadda, İsgəndər Kərkükdə, İspənd Adilcəvazda, Cahənşah Sultaniyyədə, Əbu Səid isə Ərzincanda idi. Yaxınlaşan Teymuri qoşunundan vahiməyə düşmüş Qaraqoyunlu əmirləri ordugahdan qaçdılar. Bir dəstə adam Qaraqoyunlu padşahının cəsədi olan otağa girdi, buranı qarət etdi, cəsədin əynindən paltarını çıxardı, hətta onun qulaqlarındakı qızıl sırğaları da bıçaqla kəsib götürdü. Yalnız iki gündən sonra Qara Yusifin cəsədi Təbriz əyanları (Seyid Məhəmməd Keçəçi və başqaları) tərəfindən götürüldü, Təbrizə, buradan da Ərçişə - ata-babasının məzarları yanına gətirildi və dəfn edildi. Təbriz əyanlarının Qara Yusifə qarşı belə münasibəti onu göstərir ki, oturaq şəhər əhalisi Qaraqoyunlu hökmdarını yabançı sülalənin nümayəndəsi kimi deyil, yerli Azərbaycan hökmdarı kimi qiymətləndirirdi.

Beləliklə, heç bir müqavimətə rast gəlməyən Şahrux Azərbaycanı zəbt etdi, lakin Qaraqoyunlu dövləti dağılmadı. Qala Yusifin böyük oğlu İsgəndər Şahruxa qarşı inadlı mübarizəyə başladı. Qaraqoyunlu tayfalarını öz ətrafına yığmış İsgəndər Alaşkert vadisində üç gün davam edən (30 iyul - 1 avqust 1421) qanlı döyüşdə Teymurilər tərəfindən məğlub olundu. Sayı 50 mindən çox olmayan Qaraqoyunlu qoşunları sayca 4-5 dəfə artıq olan Şahruxun hərbi qüvvələrinə qalib gələ bilməzdilər. Teymurilərin qoşununda Hindistandan gətirilmiş döyüş filləri də vardı. Ağqoyunlu əmiri Qara Osman da öz qoşunu ilə Şahruxun ordusuna qoşulmuşdu.

Şahrux Təbrizi tərk etdikdən sonra İsgəndər yenidən buraya gəldi və Qaraqoyunlu dövlətini bərpa etdi (1422-1429).

Şahrux Azərbaycana ikinci səfərini 100 minlik ordu ilə 1429-cu ilin yayında başladı. Qaraqoyunlu İsgəndərlə Şahrux arasında həmin ilin sentyabrın 17-də

baş vermiş Səlməs vuruşması iki gün davam etdi. İsgəndərin qəhrəmanlıq göstərməsinə baxmayaraq, Şahruxun ehtiyat qüvvələri bu döyüşü də onun xeyrinə həll etdilər.

Şahrux Azərbaycanda Qaraqoyunluların hakimiyyətini aradan qaldırmağa qadir olmadığını anlamışdı. Buna görə də o, Qara Yusifin oğulları arasında gedən rəqabət və düşmənçilikdən istifadə etməyi münasib bildi. Şahrux İsgəndərə qarşı Qara Yusifin ən kiçik oğlu Əbu Səidə arxalanmağı qərara aldı. 1430-cu ildə Qarabağda qışlayan Şahrux yanına gəlmiş Əbu Səidi Azərbaycanın hakimi təyin etdi. Lakin Əbu Səid Azərbaycan taxtında ancaq 5-6 ay otura bildi. Azərbaycana gəlmiş İsgəndər Əbu Səidi ələ keçirib öldürdü və yenə hakimiyyəti öz əlinə aldı (1431-1435).

1434-cü ilin ortalarında İsgəndər Şirvan üzərinə qarətçi yürüş etdi. Şirvanşah I Xəlilullah sığındığı Mahmudabad qalasından Şahruxun yanına öz adamını göndərdi, ölkənin görünməmiş surətdə viran və qarət edildiyini ona xəbər verdi. Xəlilullah eyni zamanda Qara Osmandan da yardım istəmişdi. Ağqoyunlu bəyi dərhal böyük qoşunla Diyarbəkirdən hərəkət etdi və Ərzurumu mühasirəyə aldı.

Teymuri sülaləsi ilə qohum olan Xəlilullahın yardım istəməsi və Qaraqoyunlu şahzadələri arasında baş verən münaqişələr 1435-ci ildə Şahruxu Azərbaycana üçüncü dəfə yürüş etməyə həvəsləndirdi. Həmin ilin fevralında Reydə qışlayan Şahrux Vanda olan Cahanşah öz yanına dəvət etdi. Cahanşahın qardaşı İsgəndərə dəfələrlə itaətsizlik göstərdiyini Şahrux yaxşı bilirdi. 1436-cı ilin mayında Şahrux Qarabağı tərk etdi, Ucana gəldi və burada vassallığı qəbul etmək şərti ilə Azərbaycan hökmdarlığını Cahanşaha verdi.

1438-ci ilin baharında Cahanşah bəzi Qaraqoyunlu və Şirvan əmirləri ilə birlikdə Ədəblidən Təbrizə hərəkət etdi. Onunla vuruşmaq üçün İsgəndər də Təbrizdən çıxdı və Sufiyanı keçərək Həft Çəşməyə gəldi. Döyüşdən əvvəl Qaramanlı tayfa başçısı Piri bəyin Cahanşahın tərəfinə keçməsi İsgəndərin qələbəyə olan ümidini tamamilə qırdı və onun hər b meydanından qaçmasına səbəb oldu. Cahanşah İsgəndərin gizləndiyi Əlincə qalasını mühasirəyə aldı. Qalada İsgəndər oğlu Şahqubad tərəfindən qətlə yetirildi.

İsgəndərin ölümündən sonra Qaraqoyunlu taxtında onun qardaşı Cahanşah əyləşdi (1438-1467). Şahruxun ölümünə qədər Cahanşah özünü onun vassalı kimi qələmə verir və Şirvanşahla münasibətlərində düşmənçilikdən çəkinirdi. Cahanşahın əsas rəqibi Ağqoyunluların başçısı olan Uzun Həsən idi. Onunla mübarizə gedişində Qaraqoyunlular Şərqi Anadolunun böyük bir hissəsindən əl çəkməli oldular.

1440-cı ildə Cahanşahın Gürcüstana ilk yürüşündə Ərdəbil Şeyxi İbrahim Şeyxşah və Səfəvi təriqətinin müridləri fəal iştirak etdilər. 1441 -ci ildə Cahanşah Gürcüstana basqın etdi və gürcü knyazı Vaxtanqın güclü müqavimətinə rast gəldi.

1445-ci ildə Cahanşah Bağdad hakimi olan qardaşı İspəndin ölümündən sonra şəhəri zəbt etdi. Beləliklə, İraq-i Ərəb də Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinə qatıldı.

Şahruxun ölümü (1447) Cahanşahın əl-qolunu açdı. O özünü müstəqil hökmdar kimi aparmağa başladı, "sultan" və "xaqan" titulları aldı. Elə bu zamandan etibarən Cahanşah öz adına xütbə oxutdurmağa, sikkə vurdurmağa başladı. Qaraqoyunlu ordusu şərqi-İraq-i Əcəmə hərəkət etdi və Şahruxun dövründən münafişələrə səbəb olan sərhəd şəhərlərini (Sultaniyyə, Qəzvin) ələ keçirməyə çalışdı. Şahruxun nəvəsi Məhəmməd Sultan əvvəlcə müqavimət göstərmək istədi. Lakin Şahruxun Cahanşahı "oğulluğa götürmüş" arvadı Gövhərşad bəyimin vasitəçiliyi nəticəsində düşmənçilik münasibətlərinə son qoyuldu; Məhəmməd Sultan Cahanşahın qızını aldı və İraq-i Əcəm Cahanşahla verildi.

Teymurilər dövləti ərazisinin şahzadələr arasında mübarizə meydanına çevrildiyini gören Cahanşah fürsətdən istifadə etdi. O, qərbdə (Diyarbəkir vilayətində) Ağqoyunlularla gedən ağır və mənasız mübarizəni dayandırmaq qərarına gəldi və əsas diqqətini İrana yönəltdi. 1453-cü ilin baharında Cahanşah böyük qoşunla şərqi doğru hərəkət etdi. Onun oğlu Pırbudaq Qum şəhərini zəbt etdi və İsfahana yönəldi. Qaraqoyunlu qoşunu İsfahanı tutaraq Şiraza yollandı. Bu şəhər müqavimət göstərmədən Cahanşaha tabe oldu.

1454-cü ildə Qaraqoyunlu qoşunu Pırbudağın başçılığı ilə Kirman və Yəzdi zəbt etdi. 1457-ci ildə isə Xorasan hakimi Babur Mirzənin ölümündən sonra taxt-tac çəkişmələrindən istifadə edən Cahanşah İranın şərqi doğru hərəkət etdi. O, Xəzər sahili ilə irəlilədi, Mazandaran və Astrabadı zəbt etdi. Qaraqoyunlu padşahı Məshədi və Nişapuru keçərək Teymurilərin paytaxtı olan Herat şəhərinə daxil oldu. 1458-ci il iyunun 28-də Cahanşah Teymuri hökmdarı Şahruxun taxtında əyləşdi. Xarici dövlətlərin elçiləri Herata gəlib onu salamlayıb, ənam və hədiyyələrini təqdim edirdilər. Lakin həmin ildə Cahanşah Heratı tərk etməli oldu.

60-cı illərin ortalarında Qaraqoyunlu dövləti Azərbaycandan başqa aşağıdakı əraziləri özündə birləşdirirdi: İraqın hər iki hissəsi, Fars, Kirman və Ermənistan. Lakin Cahanşahın qurduğu dövlət daxili çəkişmələr və feodal özbaşınalığı nəticəsində getdikcə zəifləyirdi.

Təbrizdə Həsənəlinin üsyanını yenidən yatırıb Cahanşah o biri oğlu Pırbudağın Şirazdakı qiyamını da yatırmalı oldu (1462). Farsdan qovulmuş Pırbudaq Bağdadda da atasına qarşı çıxış etdi (1464) və bir il sürən ağır müharibədən sonra öldürüldü (1466).

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti 1467-ci ilin sonunda süquta uğradı və Azərbaycan zəminində yeni siyasi qurum - Uzun Həsənin Ağqoyunlu dövləti təşəkkül tapdı.

Sual 3. Ağqoyunlu dövləti. XV əsrdə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi quruluşu

Ağqoyunlu ulusu. Qaraqoyunlular kimi Ağqoyunlular da qədim oğuz tayfalarından biri olmuşdur. Tarixi «Oğuznamə»lərin məlumatına əsasən oğuz tayfaları hər birində 12 tayfa olmaqla «Boz oxlar» və «Üç oxlar» qollarına bölünürdü. «Üç oxlar» qoluna Ağqoyunlu hakim sülaləsinin də məxsus olduğu Bayanduri tayfası başçılıq edirdi. Ağqoyunlu tayfa birliyinə Bayandurilərle yanaşı Pornak, Əfşar, Bayat, Qacar, Dügər, Çavundar, Mosulu, Çepni, Hacılı və s. oğuz boyları da daxil idi. Qaraqoyunlu dövlətinin süqutundan sonra qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan bir çox oğuz elləri də Ağqoyunlulara qoşulmuşdular. XV əsrdə Ağqoyunlu dövlətinin saray tarixçisi olmuş Əbu Bəkr Tehraninin «Kitabi Diyarbəkriyyə» əsərində verdiyi məlumata görə, Ağqoyunlu tayfaları hələ VI-VII əsrlərdə Göyçə gölü, Qarabağ, Naxçıvan, Alagöz dağları və Güney Azərbaycanda yaşayırdılar. Monqol işğalları nəticəsində Anadolu, Suriya, İraqa doğru sıxışdırılan Ağqoyunlular Hülakülər dövlətinin süqutundan sonra siyasi tarix səhnəsinə çıxmağa başlamış, Diyarbəkər və ətraf əraziləri öz nəzarətləri altına salmışdılar. XIV əsrin sonunda Ağqoyunlu oymaqlarını birləşdirən Qara Yuluq Osman (1394-1434) Cəlairi-Qaraqoyunlu ittifaqına qarşı uğurlu mübarizə aparmaq üçün Əmir Teymurla yaxınlaşmışdı. 1402-ci il Ankara savaşından sonra Qara Osman mərkəzi Diyarbəkər olan Ağqoyunlu bəyliyinə yaratmış və öz adından pul kəsdirmişdi. Teymurun ölümündən sonra Qara Yusifin Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə siyasi durum Ağqoyunluların əleyhinə kəskin dəyişmişdi. Bununla belə, XV əsrin əvvəllərindən Qaraqoyunlu dövlətinin süqutuna qədər Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu qarşıdurması bir an belə səngiməmişdi. Qara Osmanın 1434-cü ildə Qaraqoyunlularla savaşda öldürülməsindən sonra Ağqoyunlu bəyliyinə onun varisləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin qızıışması onların siyasi və hərbi gücünü xeyli zəiflətməmişdi. Qara Osmanın oğlu Əli bəy (1434-1444) və nəvəsi Cahangirin (1444-1453) hakimiyyət dövrü siyasi çəkişmə və ara müharibələr dövrü kimi xarakterikdir.

1453-cü ildə qardaşı Cahangiri məğlub edərək Ağqoyunlu bəyliyinə hakimiyyəti ələ alan Uzun Həsən (1453-1478) Ağqoyunlu tarixində yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Zəmanəsinin görkəmli siyasətçisi və yenilməz sərkərdəsi olan Uzun Həsən qısa müddət ərzində Ağqoyunlular arasında çəkişmələrə son qoymuş, siyasi və hərbi qüvvəsini gücləndirərək Qaraqoyunlu dövlətinə qarşı mübarizəyə başlamışdı.

1457-ci ildə Uzun Həsənin Diyarbəkər yaxınlığında Qaraqoyunlu ordusunu məğlub edərək Kürdüstan və Ermənistanı ələ keçirməsi Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu düşmənçiliyini daha da kəskinləşdirdi. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahənşahın 1457-1459-cu illərdə Herat yürüşündə olması, sonra isə öz oğlanlarının qiyamlarını yatırması ilə məşğul olması həlledici qarşıdurmanın bir qədər ləngiməsinə səbəb olmuşdu.

Ağqoyunlu dövlətinin yaranması. Ağqoyunlularla Qaraqoyunlular arasında əsas döyüş 1467-ci ilin noyabrında Muş düzündə baş verdi. Savaş Uzun Həsənin qələbəsi və Cahanşahın qətlə ilə başa çatdı. Beləliklə Qaraqoyunlu dövləti faktiki olaraq süqut etdi. Cahanşahın oğlu Həsənəlinin Cənubi Azərbaycanda Qaraqoyunlu hakimiyyətini bərpa etmək cəhdi də bir nəticə vermədi. 1468-ci ilin yazında Uzun Həsən Qaraqoyunluların müqavimətini qıraraq Təbrizi ələ keçirdi və nəticədə Ağqoyunlu sülaləsinin Azərbaycanda hakimiyyəti rəsmi olaraq bərqərar oldu. Ərazisi, siyasi və hərbi qüdrətinə görə Ağqoyunlu dövləti Qaraqoyunludan daha böyük idi. Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi istisna olmaqla bütün Cənubi Azərbaycan, şimalda Kür çayına qədər bütün Qarabağ, Ərəb İraqı, Əcəm İraqı, Ermənistan, Kürdüstan və bütün Qərbi İran daxil idi. Bəzi vaxtlar Tiflis də daxil olmaqla Şərqi Gürcüstan da Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində olmuşdu. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi Təbriz yenə də paytaxt şəhəri oldu.

Azərbaycan xalqı yeni sülalənin hakimiyyətə gəlməsini rəğbətlə qarşılasa da, xaricdə bu heç də adekvat reaksiya doğurmadı. Belə ki, Xorasan hakimi Teymuri hökmdarı Əbu Səid 1468-ci ildə Qaraqoyunluları müdafiə etmək bəhanəsi ilə Azərbaycana hücum etdi. Uzun Həsənin diplomatik bacarığı ilə məşhur olan anası Sara xatun vasitəsilə qarşıdurmanı sülh yolu ilə həll etmək istəyi bir nəticə vermədi. Belə olduqda Uzun Həsən bütün siyasi, hərbi və diplomatik metodları işə salmaqla Azərbaycanın üç əsas siyasi qüvvəsinin: Ağqoyunlu dövlətinin, Şirvanşahlar dövlətinin və Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyətinin Teymurilərə qarşı ittifaq yaratmasına nail oldu. 1469-cu ildə Muğan düzündə baş vermiş döyüşdə müttəfiqlər Teymuri Əbu Səidin qoşunlarını məğlub etdilər və yeni yaranmış Ağqoyunlu dövləti üçün başlıca təhlükələrdən biri aradan qaldırıldı.

Xarici təhlükəni aradan qaldırıdıqdan sonra Həsən padşah mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək, hərbi-köçəri əyanların müqavimətini qırmaq, əhali arasında yeni hakimiyyətin nüfuzunu möhkəmləndirmək və iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədi ilə bəzi tədbirlər də həyata keçirdi. Bu istiqamətdə atılan addımlardan ən başlıcası yeni «Qanunnamə»nin verilməsi oldu. Yalnız XV yüzillikdə deyil, mənbələrin məlumatına əsasən hətta bütün XVI əsr boyu bəzi dəyişikliklərlə qüvvədə olan bu «Qanunnamə» ilə əhalidən alınan vergilərin növləri dəqiqləşdirildi və onların həcmi azaldıldı. Sənətkarlıq və ticarətin inkişafı üçün ciddi əngəl olan tamğa vergisinin həcmi yarıya qədər azaldıldı, ticarət karvanlarından alınan gömrük(bac) vergisinin dəqiq reyestri müəyyənləşdirildi. XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı işğalı altına düşmüş Diyarbək, Bayburt, Mardin, Ərzincan və s. vilayətlərdə qüvvədə olan Həsən padişah «Qanunnamə»si hazırda Türkiyədə Baş Vəkalət arxivində saxlanılır. Həsən padşah Azərbaycanda elmin, mədəniyyətin təhsilin inkişafına da xüsusi qayğı ilə yanaşmış, onun dövründə Təbriz saray kitabxanasının fəaliyyəti genişlənmiş və Təbriz miniatür

məktəbinin əsası qoyulmuşdu. Qaynaqların məlumatına görə Həsən padişah «Qurani Kərim»i də Azərbaycan dilinə tərcümə etdirmişdi.

Uzun Həsənin hakimiyyətinin sonuna doğru Ağqoyunlu-Osmanlı savaşlarında məğlubiyyət, ara müharibələrinin və hərbi-köçəri əyanlarının qiyamlarının qızıışmasına səbəb olmuş, nəticədə əhalinin vəziyyəti ağırlaşmış, həyata keçirilən iqtisadi islahatlar gözlənilən nəticəni verməmişdi.

Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti. Uzun Həsənin Ağqoyunlu dövlətində hakimiyyətə gəldiyi vaxt Konstantinopolu fəth edən Osmanlı sultanı II Mehmed həm Avropa, həm də Şərqi istiqamətində geniş miqyaslı işğallara başlamış, Qərblə-Şərqi birləşdirən ənənəvi tranzit ticarət yollarını nəzarət altına almaq siyasətini önə çıxarmışdı. II Mehmed Osmanlı ərazisində inkişaf etməkdə olan toxuculuq sənayesini xammal mənbəyi ilə təmin etmək üçün əsas ipək istehsalı mərkəzləri olan İran, Cənubi Qafqaz, xüsusilə də Azərbaycanı ələ keçirməyə cəhd edirdi.

Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən Şərqi yönəlmiş Osmanlı işğallarının qarşısını almaq, Aralıq və Qara dəniz sahillərində Avropa ölkələri ilə birbaşa tranzit ticarət əlaqələrini bərpa etmək, Avropa ölkələrindən dövrün hərbi texnikasının son nailiyyətlərini odlu silah, artilleriya əldə etmək, həmçinin Osmanlı dövləti kimi qüdrətli rəqibə qarşı Avropa ölkələrində müttəfiq axtarmaq məqsədi ilə geniş diplomatik fəaliyyətə başlamaq məcburiyyətində qalmışdı.

Ağqoyunlu və Osmanlı dövlətləri arasında qarşıdurma XV əsrin 50-60-cı illərində Trabzon məsələsi ilə əlaqədar yaranmışdı. Əsası XIII əsrin əvvəllərində III Xaç yürüşü zamanı qoyulmuş Trabzon imperatorluğu hərbi-siyasi baxımdan kiçik olsa da, Qara dəniz ticarətində şərqlə-qərb arasında əsas körpü kimi mühüm iqtisadi əhəmiyyət daşıyırdı. Trabzon Ağqoyunlular üçün hərbi-strateji və iqtisadi baxımdan mühüm önəm kəsb edirdi. Belə ki, Trabzon Ağqoyunlu tacirləri üçün Qara dəniz ticarətinə çıxış baxımından mühüm məntəqə olmaqla yanaşı, Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlıya qarşı hərbi-strateji müttəfiqi rolunu oynayırdı. Digər tərəfdən Uzun Həsənin Trabzon imperatoru III Alekseyin bacısı Teodora-Dəspinə ilə evlənməsi bu əlaqələri daha da möhkəmləndirirdi.

Osmanlı hökmdarı II Mehmedin 1460-1461-ci illərdə Qara dəniz sahilində mühüm strateji və iqtisadi əhəmiyyəti olan Trabzonu işğal etmək cəhdləri Ağqoyunlu dövlətinin maraqlarına ciddi zərbə oldu. 1461-ci ildə Trabzona doğru hücum keçən Osmanlı qoşunlarının Qoyluhisar savaşında Ağqoyunlular tərəfindən məğlub edilməsindən sonra başlanmış sülh danışıqları Yassı-Çəmən barışığının bağlanması ilə nəticələndi. Sara xatun bütün diplomatik bacarığını ortaya qoymaqla Osmanlı-Ağqoyunlu savaşını dayandırmağa nail olsa da, II Mehmed Trabzonu işğal etmək fikrindən daşındıra bilmədi. Beləliklə, 1461-ci ilin payızında Trabzonun fəthi ilə Ağqoyunlu dövləti Qara dənizə yeganə çıxış yolunu və hərbi strateji müttəfiqini itirdi. Bu dövrdə Diyarbəkər və ətraf əraziləri əhatə edən, elə də böyük hərbi potensiala malik olmayan Ağqoyunlu dövləti əsas rəqibi olan Qaraqoyunlu dövləti ilə qarşıdurmada olduğuna görə Trabzonun itirilməsi

faktı ilə razılaşmaq məcburiyyətində qalmışdı. II Mehmedin Trabzonu işğal etməsi Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu.

XV əsrin 50-60-cı illərində Osmanlı işğallarının qərbə doğru genişlənməsi Avropa dövlətlərinin də şərqdə Osmanlıya qarşı müttəfiq axtarışlarına təkan verdi. Bu istiqamətdə təşəbbüs əvvəlcə Roma papaları, sonra isə Venesiya respublikasına məxsus idi. II Mehmedin Aralıq və Qara dəniz ticarət mərkəzlərini ələ keçirib şərqlə-qərb tranzit ticarətində əsas vasitəçi olan Venesiya tacirləri üzərinə ağır gömrük vergisi qoymaqla Osmanlı-Venesiya müharibəsinə (1463-1479) səbəb oldu. Məhz bu dövrdən etibarən Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri, xüsusilə də Venesiya ilə geniş diplomatik əlaqələri başlandı.

XV əsrin 60-70-ci illərində Andrea Kornoro, Lazaro Kvirno, Katerino Zeno, İosafat Barbora, Ambrocio Kontarini və s. Venesiya səfirləri Ağqoyunlu sarayında, Hacı Məhəmməd, Həsən Əzən, Murad bəy və digər Ağqoyunlu səfirləri isə Avropa ölkələrində geniş diplomatik danışıqlar aparırdılar. Geniş diplomatik fəaliyyət nəticəsində Ağqoyunlu dövləti ilə Venesiya respublikası, Vatikan, Neapol krallığı, Macarıstan və Kipr arasında Osmanlıya qarşı ittifaq və birgə müharibə planı hazırlandı. Plana əsasən Ağqoyunlu qoşunları Aralıq dənizə sahilinə çıxmalı, Avropadan göndərilən odlu silah və artilleriyanı əldə etdikdən sonra müttəfiqləri ilə birlikdə İstanbula yürüşə başlanmalı idi.

1472-ci ilin yazında Ağqoyunlu qoşunları əldə edilmiş razılığa uyğun olaraq Qeysəriyyə yaxınlığında Osmanlı ordusunu məğlub edərək Aralıq dənizi sahilinə çıxsa da, Avropa müttəfiqləri vaxtında gəlib çıxmədılar və Beyşehr savaşında məğlub olan Ağqoyunlular Aralıq dənizi sahilini yenidən itirdilər. Beləliklə Uzun Həsənin Avropadan odlu silah almaq və müttəfiqləri ilə Aralıq dənizi sahilində birləşmək planı xristian dövlətlərinin xəyanəti nəticəsində boşa çıxdı. Qışın yaxınlaşması ilə əlaqədar hərbi əməliyyatlar təxirə salınsa da, Ağqoyunlu-Osmanlı savaşlarının yeni səhifəsi 1473-cü ilin yayında bərpa olundu.

1473-cü ilin avqustun 1-də baş vermiş Malatya savaşında Uzun Həsənin tətbiq etdiyi hərbi taktika Ağqoyunlulara uğur gətirsə də 1473-cü ilin avqustun 11-də Otluqbeli (Tərcan çayı sahilində) döyüşündə Ağqoyunlu dövləti məğlub oldu. Ağqoyunluların məğlubiyyətinin əsas səbəbləri əsasən müttəfiqlərinin xəyanəti və Osmanlı ordusunun güclü artilleriya və odlu silahlara malik olması ilə bağlı idi. Ağqoyunlu dövləti məğlub olsa da, Osmanlı ordusuna vurulmuş ağır zərbələr onların şərqə doğru işğallarının qarşısını aldı və II Mehmedin Azərbaycanı ələ keçirmək planı baş tutmadı.

Ağqoyunlu dövlətinin süqutu. Osmanlı dövləti ilə aparılmış ağır savaşlar, ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin kəskinləşməsi, hərbi-köçəri əyanların mərkəzdənqaçma meyilləri Ağqoyunlu dövlətinin zəifləməsinə səbəb oldu. 1474-cü ildə Uzun Həsənin oğlu Uğurlu Məhəmmədin Şirazda atasına qarşı qiyam qaldırması hərbi-köçəri əyanların separatizm meylinin parlaq nümunəsi idi. Şiraz qiyamı ərəfəsində Təbrizdə olmuş Venesiya səfiri Ambrocio Kontarininin verdiyi

məlumatlar dövlətin daxili durumunun qeyri sabit olmasını bir daha təsdiq edir. Uzun Həsən böyük çətinliklə oğlunun qiyamını yatırmış və Uğurlu Məhəmməd Osmanlı sarayına sığınaraq Sultan II Mehmedin qızı ilə evlənmişdi. Ölkə daxilində siyasi sabitliyi bərpa edən Uzun Həsən 1474-1475-ci illərdə Gürcüstana yürüş edərək Tiflis daxil olmaqla Şərqi Gürcüstanı Ağqoyunlu dövlətinə birləşdirmişdi. Bu Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasət sahəsində demək olar ki, sonuncu uğur oldu. 1478-ci ildə görkəmli siyasətçi, bacarıqlı dövlət xadimi və yenilməz sərkərdə olan Uzun Həsənin ölümü ilə Ağqoyunlu dövlətinin tənəzzülü daha da sürətləndi. Doğrudur, Sultan Yaqubun(1478-1490) hakimiyyəti dövrü nisbi sakitlik şəraitində keçsə də, Ağqoyunlular 1480-ci ildə Misir və Suriya hökmdarının qoşunlarını məğlub etsə də bütün bunlar ötəri xarakter daşıyırdı. Belə ki, Sultan Yaqubun ölümündən sonrakı dövr Ağqoyunlu tarixində Bayanduri şahzadələrinin və ayrı-ayrı feodal qruplaşmalarının hakimiyyət uğrunda aramsız müharibələri ilə yadda qalmışdır. 1490-cı ildə tayfa başçılarından olan Sufi Xəlilin yardımını ilə hakimiyyətə Sultan Yaqubun kiçik yaşlı oğlu Baysunqur(1490-1492) gətirildi. 1491-ci ildə Sufi Xəlili məğlub edən Diyarbəkər hakimi Süleyman Bəy Bican oğlu Baysunquru hakimiyyətdə saxlasa da, faktiki olaraq Ağqoyunlu dövlətinin idarə edilməsini öz əlinə aldı. 1492-ci ildə Ağqoyunlu əmirlərindən olan Əbih Sultan Bərdə yaxınlığında Baysunqurun qoşunlarını məğlub edərək Ağqoyunlu taxtına Uzun Həsənin nəvəsi Rüstəm Mirzəni (1492-1497) çıxardı. 1497-ci ildə Ağqoyunlu taxtını ələ keçirmiş Uğurlu Məhəmmədin oğlu Gödək Əhməd qısa müddətli hakimiyyəti dövrü xüsusilə əlamətdardır. Belə ki, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, hərbi-köçəri əyanların müqavimətini qırmaq məqsədi ilə şəriətdə nəzərdə tutulmayan qeyri-qanuni vergiləri və irsi soyurqalları ləğv etmək kursu əsasında islahatlar yolunu tutan Gödək Əhməd feodalların qiyamı nəticəsində hakimiyyətdən salındı. 1497-1499-cu illərdə Ağqoyunlu taxtı uğrunda Bayanduri şahzadələri Əlvənd Mirzə ilə Murad Mirzə arasında gedən şiddətli mübarizə Ağqoyunlu dövlətinin iki hissəyə parçalanması ilə nəticələndi. Onlar arasında 1500-cü ildə bağlanmış Əbhər sülhünə əsasən Azərbaycan Əlvənd Mirzəyə, Fars və Əcəm İraqı isə Murad Mirzəyə verildi. 1501 və 1503-cü illərdə iki hissəyə bölünmüş Ağqoyunlu dövlətini Səfəvilər dövləti əvəz etdi.

Sual 2. XV əsrdə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi quruluşu.

Siyasi quruluş və idarəetmə sistemi. XV əsrdə orta əsrlərin inkişaf dövrünü yaşayan Azərbaycanda Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətləri mövcud olmuşdur. Bu dövlətlərin siyasi quruluşu və inzibati idarə sistemi XIII-XIV əsrlər Azərbaycan dövlətlərinin siyasi sistemindən o qədər də fərqlənmirdi. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin idarəçilik forması mütləq monarxiya xarakteri daşıyırdı. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu hökmdarları əsasən «padşah», Şirvan hökmdarları isə «şah» titulları qəbul edirdilər. Bununla yanaşı Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarları bəzi hallarda

«əmir», «sultan», «sahibqıran» kimi titullardan da istifadə edirdilər. Uzun Həsən özünün Osmanlı və Teymuri sultanları səviyyəsində hökmdar olduğunu qeyd etmək məqsədilə *sultan* titulu qəbul etmişdi. Hökmdarların hakimiyyəti qeyri-məhdud və irsi xarakter daşıyırdı.

Azərbaycanın cənub vilayətləri Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin metropoliyası, yeni mərkəzi ərazisi idi. Hər iki dövlətin paytaxtı Təbriz şəhəri olmuşdur. Cənubi Azərbaycan bilavasitə padşahın və ya sultanın özü, onun mənəb sahibləri tərəfindən idarə edilirdi. Başqa vilayətlərə isə (Kürdüstan, İraq-i Ərəb, İraq-i Əcəm və s.) sülalə üzvlərindən canişinlər təyin olunurdu.

Sülalə üzvlərindən və yaxud yüksək rütbəli əmirlərdən seçilən *lələsi* (atabəyi) şahzadənin yanında olurdu. O, şah tərəfindən təyin edilir və şahzadənin bütün hərbi, mülki və maliyyə işlərini onun adından idarə edirdi. Məsələn, Cahanşah İsfahan əyalətini oğlu Məhəmməd Mirzəyə verərkən şahzadə həddi-buluğa çatmadığından əyalətin bütün işləri lələ Məhəmmədə tapşırılmışdı.

XV əsrdə Azərbaycan dövlətlərinin idarə olunmasında ən mühüm vəzifələrdən biri «əmirül-üməra» mənəbi sayılırdı. Faktiki olaraq idarə sistemində hökmdardan sonra ikinci şəxs sayılan əmirül-üməra dövlətin hərbi qüvvələrinə rəhbərlik edir və yalnız hökmdara tabe olurdu.

Bu dövr Azərbaycan dövlətlərinin idarə olunmasında vəkilin də xüsusi rolu olmuşdur. Vəkil şahın adından çıxış edir, bəzi hallarda isə şahın əvəzçisi rolunu icra edirdi. Mənbələrin məlumatına əsasən bir sıra hallarda vəkil əmirül-üməra mənəbindən də üstün hesab edilirdi. İnzibati-idarəçilik aparatında əhəmiyyətli yer **baş vəzir** və **vəzirlərə** məxsus idi. Baş vəzir dövlətin maliyyə sisteminin tənzimlənməsinə, mülki-inzibati idarələrə, xarici siyasət məsələlərinə rəhbərlik edirdi.

Orta əsr Azərbaycan dövlətlərində dinin mühüm mövqe kəsb etməsi ilə əlaqədar idarəçilik aparatında sədr mənəbinin də xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Sədr ruhani idarəsinə, vəqf əmlakının idarə edilməsinə rəhbərlik edir, hökmdarın fərmanlarını şəriət qanunları ilə əsaslandırır. Dövlətin məhkəmə sistemində şeyxülislam, qazi və ya müfti başçılıq edirdi. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri inzibati baxımdan əyalətlərə, vilayətlərə, şəhər və kəndlərə bölünürdü.

Əyalətləri adətən şahzadələr, bəzi hallarda isə məşhur tayfa başçıları, vilayətləri hakimlər, şəhərləri kələntərlər, kəndləri isə kəndxudalar idarə edirdilər. İnzibati-idarə vahidlərində siyasi asayişin tənzimlənməsi idarəsinə darğa başçılıq edirdi. Azərbaycan dövlətlərinin idarə edilməsində hərbi-köçəri əyanlar, ali ruhanilərlə yanaşı oturaq əyanların da xüsusi rolu şəksizdir. Dövlətin müharibə, sülh, taxta varislik və s. kimi mühüm siyasi məsələlərini sülalə üzvləri və əmirlərin **kənqaş** adlanan qapalı müşavirəsi həll edirdi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sarayında digər vəzifələr də (*eşik-ağası, qapıçı, möhrdar, xəzinədar, əmiraxur* və s.) vardı. Bundan başqa, mənbələrdə *münşi əl-məmalik, mustovfi, qazi əlqüzzat, divanbəyinin* də adları çəkilir.

Silahlı qüvvələr. Ağqoyunlu qoşununda hökmdarın təminatında olub, müəyyən imtiyazlara malik qvardiya hissələri, bəy və xassə nökrələri vardı. Onlar əsasən Ağqoyunlu tayfalarından olan və hakimiyyət başında duran Bayandur elinə mənsub idi.

Qoşun ali rəislərinə *əmir* adı verilirdi, kiçik başçılar isə qibtəul adlanırdı. Hər iki vəzifə əyanlara mənsub idi və bu vəzifələrə köçəri tayfaların başçıları təyin olunurdu.

Qoşun *puşandarlardan* (ağır silahlı süvarilərdən) və tirkəşbendlərdən (oxatanlardan) ibarət idi. *Qulluqçu* adlanan, at və dəvələrə nəzarət edən, rəislərin çadırlarında, nəqliyyat vasitəsi yanında xidmətdə olan şəxslər də hərbi qüvvələrin tərkibində idi.

Zeno və Barbaronun məlumatına görə, puşandarlar "dəmir zireh", tirkəşbendlər isə möhkəm dəri paltarlar geyinirdilər və bunlara qılınc, ox sirayət edə bilmirdi. Uzun Həsənin döyüşçülərinin silahı ox və yaydan, qılınc və kiçik qalxandan ibarət idi. Ağqoyunlu döyüşçüləri uzun papaqlar qoyurdular. Qulluqçular və piyadalar kütləsi isə məcburi surətdə rəiyyətdən (oturaq kəndlilərdən) səfərbərliyə alınırdı.

Teymuri hökmdarı Şahruxla müharibəyə hazırlaşan Qaraqoyunlu Qara Yusif 1420-ci ildə Təbriz vilayəti kəndlilərindən piyada qoşunu toplanmasını əmr etmişdi. Bu məlumatın müəllifi Hafiz Əbrü qeyd edirdi ki, belə bir qayda bu ölkədə ilk dəfə tətbiq olunurdu. Təbiidir ki, piyadalar qoşun daxilində ən hüquqsuz bir vəziyyətdə idilər. Hərb etmək əzmində olmayan və təlim keçməmiş kənd camaatından əsasən xəndək qazmaq, istehkam qurmaq və s. kimi yardımçı işlərdə istifadə edilirdi.

Əsasən yarımköçərilərdən ibarət olan döyüşçüləri, adətən, onların ailələri, qulları və xidmətçiləri müşayiət edirdilər. Buna görə də qoşun təşkilatı köçəri ənənələrlə sıx surətdə bağlı idi. Qoşun səfərdə olduğu zaman (ilin fəsillərindən asılı olaraq) qışlaq və yaylaq yerlərində dayanırdı.

Qoşunların miqdarı haqqında dəqiq məlumatımız yoxdur. Qaraqoyunlu qoşununda təxminən 50 min nəfər, Ağqoyunlu qoşununda isə 100 min nəfər döyüşçü olduğunu ehtimal etmək olar.

Zenonun məlumatına görə, Uzun Həsənin qoşunu 100 min nəfərdən ibarət olub, bunun 40 min nəfərini döyüşçülər, 60 min nəfərini isə xidmətçilər təşkil edirdi. Zeno göstərir ki, Ağqoyunlu qoşunundan başqa heç bir qoşunda bu cür gözəl süvari dəstəsi olmamışdır. Barbaro isə həmin dövrdə Uzun Həsənin qoşununun 25 min nəfər atlıdan və 3 min piyadadan ibarət olduğunu qeyd edirdi.

Barbaronun hesablamasına görə, Uzun Həsənin ordusunda 6 min çadır (alaçıq), 30 min dəvə, 5 min yük qatırı, 5 min yük atı, 2 min ulaq, 20 min minik atı, 2 min minik qatırı, 2 min qaramaldan ibarət sürü, 20 min qoyun, 100 ov pələngi, 200 "cins" və "mələz" qızılquş, 3 min tazı, 1 min müxtəlif it, 50 qırğı, 15 min qılıncla silahlanmış döyüşçü, 2 min qılınclı qul, dəvəsürən və ox-kamanla silahlı 1 min qulluqçu olmuşdur. Qoşunu 10 min əyan və nökrələrin arvad-uşaqları, 5 min

qul qadın, 6 min on iki və daha yuxarı yaşlı uşaq, 5 min azyaşlı və körpə uşaq müşayiət edirdi. Orduda müxtəlif sənətkarlar və peşə sahibləri, o cümlədən dərzilər, dəmirçi, yəhərçi, çəkməçi və b. vardı. Alverçilər, "bazar əhli" ərzaq tədarükçüləri və hətta eczaçılar da qoşuna xidmət edirdilər. Müxtəlif yerlərdə "ordu bazarları" təşkil olunurdu və burada qoşun üçün lazım olan hər şey almaq mümkün idi.

Qoşun nəfir (şeypur), nağara, kəbrəkə (böyük nağara), təbil və başqa musiqi alətlərində çalan dəstənin müşayiəti ilə döyüşə yollanırdı. Hücüm vaxtı gəranay - uzun zurna, qələbə qazanılanda isə, adətən, nağara çalınırdı.

Ordunun sol cinahı *cəvanğar* (yaxud *meysərə*), sağ cinahı isə *bərənğar* (yaxud *meymənə*), mərkəzi *qul* adlanırdı. Qoşunun ön hissəsinə *münqəlay* deyilirdi. Orduda müxtəlif hərbi mənşəblər vardı. *Təvaçilər* müharibə gözlənilən təqdirdə əyalətlərə gedən, hərbi qüvvə toplayan və ayrı-ayrı qoşun dəstələri arasında əlaqə yaradan əmirilər idi. Xəbəraparan qoşun xidmətçisinə *tuğacı* deyilirdi. Döyüş zamanı meydana öncə çıxarılan dəstə *çərxçi* adlanırdı. Çərxçilər Ağqoyunlu qoşununda da mövcud olmuşdur (Sultan Yaqub 1478-ci ildə rəqibi Xəlillə döyüşdə çərxçilərdən istifadə etmişdir). Döyüş zamanı hərbi qüvvələrin bir hissəsi ehtiyatda durur, vuruşmanı müşahidə edir və lazım olduqda döyüş meydanına çıxırdı. Belə ehtiyat dəstəsinə *muçi* deyilirdi. Döyüş başlanmazdan əvvəl qoşunun bir dəstəsi kəşfiyyata göndərilirdi və həmin dəstə qarovul adlanırdı. Qarovulun vəzifəsi düşmənin vəziyyətini öyrənmək və imkan daxilində əsir ələ keçirmək, yəni "dil" tutmaq idi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qoşunları hərbi təşkilat və təchizat baxımından nəinki o zamankı Avropa, hətta Osmanlı və Məmlük (Misir) ordusundan da geridə qalırdı. Odlu silah, top və tüfəng Azərbaycanda ilk dəfə Ağqoyunlu ordusunda istifadə edilmişdir. Məlumdur ki, Uzun Həsən topu və digər odlu silahı venesiyalılardan cüzi miqdarda ala bilirdi. Tərcanda (1473) Ağqoyunlu ordusunun osmanlılar tərəfindən məğlub edilməsinin əsas səbəbi orduda odlu silahların olmaması idi.

Sosial-iqtisadi münasibətlər. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin sosial-ictimai münasibətlər sistemində əmlakın hüquqi vəziyyəti, mülkiyyət münasibətləri, vergi və mükəlləfiyyətlər məsələsi mühüm yer tuturdu. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi XV əsrdə Azərbaycanda torpaq mülkiyyətinin ənənəvi növləri cüzi dəyişikliklərlə qalırdı. Dövlətin idarəsi altında olan torpaqlar ərəziy-divani, hökmdara və hakim sülalənin üzvlərinə məxsus olan torpaqlar ərəziy-xassə adlanırdı. Əraziy divanidən əldə edilən gəlirlər dövlətin ümumi xərclərinin ödənilməsinə, ərəziy-xassədən gələn gəlirlər isə hakim sülalənin saxlanılmasına sərf edilirdi. Dini idarələrin, ocaq, pir, müqəddəs ziyarətgahların torpaqları vəqf-i xeyri, din xadimlərinə məxsus torpaqlar isə vəqf-i əhli adlanırdı. Feodalların xüsusi mülkiyyətində olan torpaqlar mülk adlanırdı. Mülk torpaqları irsən keçə bilər, alqı-satqı obyektinə çevrilə bilər, bəxşiş kimi verilə bilər.

XV əsrdə artıq şərti torpaq mülkiyyətinin yeni növü olan soyurqal iqtanı tamamilə əvəzləmişdi. XIV əsrin 60-cı illərindən meydana çıxan soyurqal hərbi və

ya mülki xidmət müqabilində verilən torpaq mülkiyyəti növü idi. İqtadan fərqli olaraq soyurqal sahibləri öz torpaqlarını irsi olaraq varislərinə verə bilərdilər. Digər tərəfdən soyurqal sahibləri iqtadardan fərqli olaraq soyurqal ərazisində vergi, polis və məhkəmə immuniteti hüququna malik idi.

Sosial-ictimai münasibətlər sisteminin nizamlanmasında vergi və mükəlləfiyyətlər mühüm rol oynayır. Qaynaqların məlumatına görə XV əsrdə əhali üzərinə çoxsaylı vergi və mükəlləfiyyətlər qoyulmuşdu. Bəzi hökmdarların, xüsusilə də Uzun Həsən və Əhməd Ağqoyunlunun islahatları nəticəsində vergilərin sayı və həcmi nisbətən yüngülləşdirilsə də bu yalnız ötəri xarakter daşmışdı. Şirvanşah Fərrux Yasarın 1474-cü ildə Mahmudabadın oğluna verilməsi haqqında sənəddə 5, Ağqoyunlu şahzadəsi Qasımın 1498-ci ilə aid soyurqal sənədində 31 verginin adının çəkilməsi göstərir ki, Şirvanşahlar dövlətinə nisbətən Ağqoyunlu dövlətində əhali üzərinə daha çox vergilər qoyulurdu. XV əsrdə Azərbaycan əhalisindən məcəhət, ixracat, ələfə və üləfə, qonaltqa, novruzi və ya bayramlıq, savəri və ya peşkəş, tamğa, bac, bəhrə, çobanbəyi və s. vergilər alınır. Əsas torpaq vergisi olan məcəhət adətən məhsulun 1/5 hissəsini təşkil edirdi. Sənətkar və tacirlərdən şəhər qapılarında böyük tamğa, pərakəndə satış zamanı kiçik tamğa, ticarət karvanlarından isə gömrük vergisi olan bac alınır. Dövlətin və feodalların mülkiyyətində olan suvarma sistemlərindən istifadə müqabilində bəhrə, otlaq sahələrindən istifadə üçün isə çobanbəyi vergisi toplanılırdı. Əyalətlərdəki döyüşçü və dövlət məmurlarının ehtiyaclarını ödəmək üçün ixracat, ordudakı heyvanları yemləmək üçün ələfə və üləfə vergisi yığılır, xarici ölkə səfirlərinin və dövlət qulluqçularının rəiyyət evlərində saxlanması qonaltqa mükəlləfiyyəti adlanırdı.

İqtisadi həyat. Bütün orta əsrlər boyu olduğu kimi XV əsrdə də Azərbaycanın iqtisadiyyatının əsasını əkinçilik, heyvandarlıq və sənətkarlıq təşkil edirdi. XIV əsrin son rübündə Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda çəkişmələr, Toxtamış və Teymurun işğalçı yürüşləri ölkə iqtisadiyyatına güclü zərbə vursa da, XV əsrin əvvəllərində siyasi sabitliyə doğru gedən proseslər, Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması iqtisadi dirçəlişə şərait yaratdı. Ağqoyunlu dövlətinin yaranması, xüsusilə də Uzun Həsənin həyata keçirdiyi islahatlar müvəqqəti də olsa məhsuldar qüvvələrin inkişafına, əhalinin sosial-iqtisadi durumunun yaxşılaşmasına səbəb oldu. Ölkə iqtisadiyyatının ənənəvi sahələrindən olan əkinçilikdə dənli bitkilər, xüsusilə də buğda, arpa, çəltik və s. istehsalı aparıcı yer tuturdu. Azərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi şəraiti Kür, Araz, Əhər, Qarasu, Qızılüzən çayları boyunca taxıl məhsulları istehsalının yüksəlişi üçün zəmin yaradırdı. Ölkə ərazisində süni suvarma sistemlərinin kanallar, arxlar, kəhrizlər şəbəkəsinin geniş yayılması taxılçılıqla yanaşı bağçılıq və bostançılıq məhsullarının istehsalı üçün də əlverişli idi. XV əsrdə Azərbaycanda səfərdə olmuş ispat səyyahı R.Q.de Klavixo, italyan səyyahı K.Zeno, I.Barbora, A.Kontarini və başqalarının gündəliklərində əkinçilik, bağçılıq və bostançılıq məhsulları haqqında maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır.

XV əsrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm sahələrindən biri heyvandarlıq idi. Heyvandarlıq sahəsində aparıcı yeri iri və xırda buynuzlu heyvanların saxlanması təşkil edirdi. Əkinçiliyə nisbətən daha məhsuldarlığı ilə seçilən heyvandarlıq üçün Azərbaycanda zəngin olan çəmənliklərlə yanaşı, əlverişli qışlaqların olması xüsusilə önəmli əhəmiyyət kəsb edirdi. Heyvandarlıq məhsulları ölkənin daxili tələbatını ödəməklə yanaşı Azərbaycanın ixrac potensialının mühüm bir hissəsini təşkil edirdi. XV əsrdə heyvandarlıqda atçılıq Azərbaycanın strateji məhsullarından sayılırdı.

Ticarət. Bu dövrdə Şərqi mühüm ipəkçilik mərkəzlərindən sayılan Azərbaycan Avropa ölkələrinin maraq dairələrinin kəsişdiyi ölkələrdən biri idi. Azərbaycanın ən başlıca ipək istehsalı mərkəzi Şirvan bölgəsi hesab edilirdi. Şamaxıda istehsal edilən xam ipək və ipək parçalar Avropa ölkələrində xüsusilə yüksək qiymətləndirilirdi. XV əsr ispan səyyahı Rui Qonsales de Klavixo və İtalyan səyyahı A.Kontarininin Şamaxının əsas ipəkçilik mərkəzi olması, Şamaxı ipəyinin yüksək keyfiyyəti haqqındakı məlumatları bunu bir daha təsdiq edir.

XV əsrdə Azərbaycan şəhərləri beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət mərkəzi kimi də məşhur idi. Azərbaycanda istehsal edilən yüksək keyfiyyətli ipəkçilik və digər sənətkarlıq məhsulları «Böyük ipək yolu» vasitəsilə bir sıra Şərqi və Qərbi ölkələrinə ixrac edilirdi. Şərqi-Qərbi tranzit ticarətində əsas vasitəçi olan Venesiya və Genuanın Təbrizdə ticarət faktoriyaları fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanın ixrac məhsulları Hələb, Dəməşq, Kaşan, Bursa, İstanbul, həmçinin Venesiya vasitəsilə Avropa ölkələrinə göndərilirdi. Mənbələrin məlumatına əsasən, Azərbaycan ərazisindən Təbriz-Hələb, Təbriz-Bursa, Təbriz-Trabzon kimi beynəlxalq əhəmiyyətli tranzit ticarət yolları keçirdi. XV əsrin II yarısından etibarən Azərbaycanı Xəzər dənizi və Moskva knyazlığı vasitəsilə Avropa ilə birləşdirən Şimal ticarət yolu (Təbriz-Mahmudabad- Şamaxı-Moskva) xüsusi önəm kəsb etməyə başlamışdı.

Şəhərlər. Bütün orta əsrlər dövründə olduğu kimi XV əsrdə də Azərbaycan şəhərlər ölkəsi kimi tanınırdı. Bu dövrdə də əsrlər boyu paytaxt olmuş Təbriz Azərbaycanın ən məşhur şəhəri idi. Qaynaqların məlumatına əsasən Təbriz şəhərində 200-300 min əhali yaşayırdı. XIV əsrin son rübü və XV əsrin əvvəllərində dəfələrlə dağıntılara məruz qalan Təbriz Hülakülər dövrünə nisbətən tənəzzül çağını yaşasa da, XV əsrin ortalarından başlayaraq yenidən inkişaf yoluna çıxmışdı. Təbrizin ticarət və sənətkarlıq məhsullarından əldə etdiyi gəlirin ən böyük Avropa ölkəsinin qazancından çox olması faktı şəhərin iqtisadi əhəmiyyətini bariz nümayiş etdirir.

Azərbaycanın mühüm şəhərlərindən biri də Şamaxı idi. Şirvanşahlar dövlətinin Bakı ilə yanaşı paytaxt şəhərlərindən biri olan Şamaxı mühüm ipəkçilik və sənətkarlıq mərkəzi olmaqla bərabər şimal tranzit ticarət yolunun əsas qovşağı hesab edilirdi. Təxmini hesablamalara görə Şamaxıda 10 minə qədər ailə yaşayırdı. A.Kontarini Təbrizə nisbətən kiçik olsa da Şamaxının maddi nemətlərin bolluğu baxımından ondan daha əlverişli olduğunu qeyd edirdi.

XV əsr Azərbaycan şəhərləri içərisində Sultaniyə şəhərinin də özünəməxsus yeri vardır. Son tarixi araşdırmalar sübut edir ki, XIV əsrin son rübündə Təbriz dağıntılara məruz qaldığı üçün XV əsrin ortalarına qədər Azərbaycanın ən mühüm ticarət mərkəzi rolu Sultaniyə şəhərinə məxsus olmuşdur. Əmir Teymurun dağılmış vəziyyətdə olan Beyləqanı abadlaşdırmaq və şəhərə suvarma arxı çəkdirməsindən sonra Beyləqan dirçəliş yoluna qədəm qoymuşdu. XV əsrdən etibarən Bakı Azərbaycanın əsas liman şəhərinə çevrilməklə yanaşı, Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı, neft, zəfəran, duz istehsalı mərkəzi kimi də məşhur idi. Bu dövrdə Ərdəbil, Dərbənd, Marağa, Gəncə və s. Azərbaycanın mühüm şəhərləri sırasına daxil idi.

NƏTİCƏ

Beləliklə, XIV əsrin sonlarında Azərbaycan iki dəhşətli bir qüvvənin – Teymurun və Toxtamışın hücumlarına məruz qaldı. Bu yürüşlər xalqımıza ağır məhrumiyətlər gətirsə də, onun mübarizə əzmini qıra bilmədi. Əlincə qalasının 14 illik müdafiəsi xalqımızın azadlığı uğrunda apardığı inadlı mübarizənin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir.

XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yadellilərin ağalığından xilas olması üçün əlverişli beynəlxalq şərait yarandı. Teymurilərin zəifləməsindən istifadə edən Qaraqoyunlular Təbrizi ələ keçirərək onların hakimiyyətinə son qoydular. Beləliklə, xalqımız öz milli dövlətçiliyini yenidən bərpa etmiş oldu. Kürdən cənuba bütün Azərbaycan torpaqları Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibində birləşdi.

Qaraqoyunlu dövləti Azərbaycan torpaqlarının teymurilərin təcavüzündən xilas edilməsi, ölkənin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi baxımından tariximizdə mühüm rol oynamışlar. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın dövründə dövlət öz inkişafının yüksək səviyyəsinə çatmış, hətta teymurilər belə məğlub edilmişdi. Lakin mövcud feodal çekişmələri, iqtisadi əlaqələrin zəifliyi mərkəzdənqaçma niyyətlərinin qarşısını ala bilmədi. Bunun nəticəsi olaraq, Qaraqoyunlu dövləti Ağqoyunlu dövləti ilə əvəz edildi.

Şirvanşahlar dövləti I İbrahimın uzaqqörən və ağıllı siyasəti nəticəsində öz müstəqilliyini xarici düşmənlərin təcavüzündən qoruya bildi, hətta ən ağır şəraitdə belə, sərhədlərinin bütövlüyünü saxlamağa müvəffəq oldu.

Şirvanşah İbrahim ölkənin şimal və cənub hissələrini vahid bir dövlət daxilində birləşdirmək üçün təşəbbüs etdi, lakin feodal pərakəndəliyi şəraitində buna nail ola bilmədi.

Beləliklə, 1468-ci ildə Azərbaycanda Qaraqoyunluların hakimiyyətini Ağqoyunlular əvəz etdi. Hər iki tayfa ittifaqı özlərini eyni etnosa, "türkman" adlandırılan ulusa mənsub edirdilər. Onların ana dili Azərbaycan dili olmuşdur ki, bunun aşkar edilməsi son illərin tarixi-filoloji araşdırmalarının bəhrəsidir, yekunudur. Bu tarixi gerçəklik "pantürkizm" damğası altında uzun zaman "ört-basdır" edilirdi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların hakimiyyət dövrü Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ağqoyunlu dövlətinin qüdrətli hökmdarı Uzun Həsənin təşəbbüsü ilə Azərbaycanın Avropa ölkələri və Rusiya ilə siyasi-diplomatik münasibətlərinin yaranması dövrün əlamətdar hadisələrindəndir. Osmanlı sultanının təcavüzünə qarşı Avropa dövlətləri ilə Ağqoyunlu dövləti ittifaqının nəticəsiz qalmasına baxmayaraq, bu, ikitərəfli siyasi münasibətlərin canlanmasına, Qərbin Azərbaycana marağının artmasına səbəb oldu.

Lakin hər iki dövlət sahib olduqları qüdrətə baxmayaraq, bütün Azərbaycan ərazilərini vahid dövlətdə birləşdirib mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət qurmağa müvəffəq olmadılar. XV əsrin sonlarında Azərbaycan - Uzun Həsənin qurduğu dövlət onun övladları arasında hakimiyyət uğrunda gedən qanlı toqquşmalar meydanına çevrildi. Qətl və qarətdən, dözülməz zülm və aclıqdan cana doymuş xalq nicat yolu axtarırdı. O ağır günlərdə Uzun Həsənin nəvəsi - Ərdəbil şeyxlərinin övladı Şah İsmayıl Xətayi vətəninə və xalqının köməyinə gəldi.